

Projekt strony tytułowej: arch. Jacek Chrzęszczewski

BIULETYN ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

W Biuletynie są publikowane relacje, wspomnienia, opinie, opracowania naukowe i inne utwory dowolnej formy, których tematyka jest związana z historią, kulturą i współczesnymi problemami Ormian i Armenii.

Kolegium Redakcyjne

Anna Krzysztofowicz (przewodnicząca)

Adam Mueck

Andrzej Pisowicz

Adam Terlecki

Adres

Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne

pl. Bohaterów Getta 16/10

30-547 Kraków

www.otk.prv.pl

e-mail: otk@olimp.com.pl

Numer konta

BPH-SA I/O Kraków

Nr 10601376-320000034183

Druk

Towarzystwo Słowaków w Polsce

Kraków, ul. św. Filipa 7

ISSN 1233-8605

**Publikacja została wydana przy pomocy finansowej
Ministerstwa Kultury i Sztuki**

**Skład komputerowy wykonano
korzystając ze sprzętu zakupionego dzięki dotacji
Fundacji Stefana Batorego**

HISTORIA KATEDRY ORMIAŃSKIEJ WE LWOWIE* (HISTORY OF THE ARMENIAN CATHEDRAL IN LWÓW)

Jacek CHRZAŚCZEWSKI [Kraków]

Zgodnie ze starym podaniem, już w roku 1183¹ lub 1185², czyli na długo przed pojawieniem się w źródłach pisanych nazwy Lwowa, mieli podobno Ormianie w tym miejscu drewniany kościół, który został odbudowany w roku 1363 w formie murowanej świątyni. Udokumentowana historia budowy katedry ormiańskiej we Lwowie zaczyna się właśnie w roku 1363, wystawieniem przez dwóch zamożnych kupców krymskich - Jakuba, syna Szachinszacha z Kaffy i Panosa, syna Abrahama z Gazaratu, aktu fundacyjnego następującej treści:

Jezus Chrystus.

To jest akt naszej woli i wiary, Jakuba syna Szachinszacha³, mieszkańca Kaffy⁴ i Panosa syna Awrana (=Abrahama), mieszkańca Ghazalu⁵, którzy ślubowaliśmy Bogurodzicy i zbudowaliśmy [kościół] w mieście Lwowie dla Ormian wyznania i obrządku świętego [Grzegorza] Oświeciciela, posłusznych katolikosowi i biskupowi ormiańskiemu oraz seniorom ormiańskim. Nad którym [to kościołem] odtąd ani synowie nasi, ani córki, ani bracia, ani wnuki, ani też krewni żadnej władzy mieć nie będą, prócz zajmowania się wyposażeniem i czynem miłosiernym, tak nad kościelnymi, kapłanami, starszymi, jak i nad dobrami kościoła. A jeśli ktoś zechce się wtrącać albo bezwstydnie sobie przywłaszczyć [prawo do kościoła], ten będzie [uznany] kłamcą przed każdym sądem i [zostanie] potępiony przez Boga, Kościół święty i świętą Bogurodzicę oraz świętych Apostołów, [z]

* Niniejszy artykuł jest oparty na fragmencie Katalogu Zabytków Ormiańskich, t. 1: *Kościół Ormian Polskich*, przygotowywanego do druku przez Jacka Chrząszczewskiego. Autor składa podziękowanie doc. dr. hab. Andrzejowi Pisowiczowi za konsultację orientalistyczną w trakcie opracowywania artykułu.

¹ Pyżyszgianc 1830, s. 104; Barącz 1853, s. 307, który cytuje fragment kroniki katedralnej ks. Krzysztofa Faruchowicza z 1756 roku; Barącz 1869, s. 104.

² *Catalogus* 1914, s. 14; *Schematismus* 1936, s. 19.

³ Z perskiego *Szahanszach*, dosł. "król królów".

⁴ Obecnie Феодосія (Teodozja) na Krymie.

świadectwem Boga i starszych. Pismo [to] zostało napisane w roku 812 ery ormiańskiej (=1363n.e.) 30 sierpnia.

Ja Apraham (=Abraham), archiprezbiter, świadek. Ja Erysdakes (=Aristakes), zakonnik, świadek. Ja Hohannes (=Jan), mnich, świadek. Ja K[risdo]sadur⁶, kapłan, świadek. Ja Saraj⁷, syn pana Izadena⁸, świadek. Ja Howanes (=Jan), syn pana Chaczadura⁹, świadek. Ja Dajczu¹⁰, syn pana Tolaktemura¹¹, świadek. Ja Melikszach¹², syn pana Czobana¹³, świadek. Ja Chosroes¹⁴, syn pana Awaka¹⁵, świadek. Ja Nuradin¹⁶, syn pana Antreasa (=Andrzeja), świadek. Ja Myser¹⁷, syn pana Astwadzadura (=Bogdana), świadek. Ja Amir Sarkis, syn pana Howanesa (=Jana), świadek. Ja Amirbeg, syn pana Howanesa, świadek. Ja Hagop (=Jakub), syn pana Sahaga (=Izaaka), świadek. Ja Nasradin¹⁸, syn pana Hagopa (=Jakuba), świadek. Ja Astwadzadur (=Bogdan), syn pana Takwora¹⁹, świadek. Ja Worruzbeg, syn pana Takwora, świadek²⁰.

⁵ Zapewne chodzi tu o Kazapar (Gazarat), miejscowość położoną około 25 km na zachód od Teodozji, niedaleko Starego Krymu, u podnóża góry zwanej w XIV wieku Surp Chacz (Święty Krzyż), noszącej obecnie nazwę Agarmysz (zob. Jakobson, Tamanian 1992, s. 7-8).

⁶ Imię ormiańskie *Krisdosadur*; dosł. "dany przez Chrystusa".

⁷ Imię perskie *Saraj*.

⁸ Imię arabskie *Izz ad-din*, dosł. "moc wiary".

⁹ Imię ormiańskie *Chaczadur*, dosł. "dany przez krzyż".

¹⁰ Imię mongolskie *Daj-czi*, dosł. "walczący, bojowy" (wg informacji prof. M. Stachowskiego).

¹¹ Ze starotureckiego *tol* - bardzo, *ak* - czyste, *temir* - żelazo.

¹² Imię perskie *Malik-szah*, *malik* - król, *szah* - król.

¹³ Z perskiego tureckie *çoban* - pasterz.

¹⁴ Zhellenizowana wersja *Chosroes* perskiego imienia *Chosrou*.

¹⁵ Imię ormiańskie *Awak*, dosł. "starszy".

¹⁶ Imię arabskie *Nur ad-din*, dosł. "światło wiary".

¹⁷ Imię pochodzące od arabskiej nazwy Egiptu *Misr*.

¹⁸ Imię arabskie *Nasr ad-din*, dosł. "orzeł wiary".

¹⁹ Imię irańsko-ormiańskie *Tagawor*, dosł. "niosący koronę" (wg informacji doc. A. Pisowicza).

²⁰ Podaję tu dokładne **polskie tłumaczenie dokumentu na podstawie zaginionego ormiańskojęzycznego oryginału aktu fundacyjnego katedry**, przechowywanego niegdyś w archiwum Konsystorza ormiańskiego we Lwowie, dokonane na podstawie odpisu Pyżyszgianca 1830, s. 104-105. Znany jest również łaciński przekład tego aktu z roku 1641 (w *AGAD Matricularium Regni Poloniae* 187, k. 141), w którym występuje niezgodność pomiędzy datą wystawienia dokumentu wg kalendarza rzymskiego - 1356 rok i kalendarza ormiańskiego - 812 rok, czyli 1363 n.e. (zob. Obertyński 1934, s. 41-42 i komentarz na s. 27-29). Tę łacińską wersję dokumentu ogłosił drukiem jako pierwszy Abraham 1904, s. 378 wg kopii Naruszewicza (w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, *Teki Naruszewicza* VII, nr 148, k. 641). Polskie, dosyć swobodne tłumaczenie aktu fundacyjnego katedry ormiańskiej, opublikował Barącz 1869, s. 104-105, zaś przekład niemiecki wydał Obertyński 1932.

Z treści przytoczonego dokumentu, w którym użyto sformułowania „zbudowaliśmy”²¹, wynika, że świątynia była już wtedy wzniesiona. Jej budowa rozpoczęła się więc wcześniej²². Kościół powstał na południe od dawnego podgrodzia, w obrębie nowego Lwowa, lokowanego na prawie magdeburskim przez króla Kazimierza Wielkiego w 1356 roku²³. To właśnie okres stabilizacji i rozwoju miasta w czasach kazimierzowskich stworzył sprzyjające warunki dla wzniesienia tu ormiańskiej katedry. Jedna z kronik, spisana po tatarsku, wspominała o skończeniu świątyni już w roku 1361²⁴. Jednak późniejszy ormiański kronikarz Stepanos Roszka powtórzył w swych rocznikach kościelnych datę 1363, pisząc o katedrze jako dziele ukończonym²⁵. Siedemnastowieczny polski kronikarz i burmistrz Lwowa Józef Bartłomiej Zimorowicz zapisał pod rokiem 1363 informację, że Ormianie murowali swój kościół korzystając z usług architekta Dore (Dorc²⁶), który także dla Rusinów wznosił cerkiew Św. Jura na wzgórzu nad miastem, co znalazło wyraz w jednakowym wyglądzie obu tych budowli (*quod schema uniforme fabricae utriusque facit manifestum*)²⁷. Ów Dore, a raczej Dorchi, był zapewne Włochem, który przybył do Lwowa z jednej z genueńskich kolonii na Krymie, prawdopodobnie z Kaffy. Przy wznoszeniu katedry pomagali mu z pewnością budowniczowie ormiańscy²⁸.

²¹ Orm. *szinecak*, w tłumaczeniu łac. *aedificavimus*.

²² Zob. Mańkowski 1934, s. 10 i 28.

²³ Janusz 1928b, s. 16.

²⁴ Aliszan 1896, s. 115.

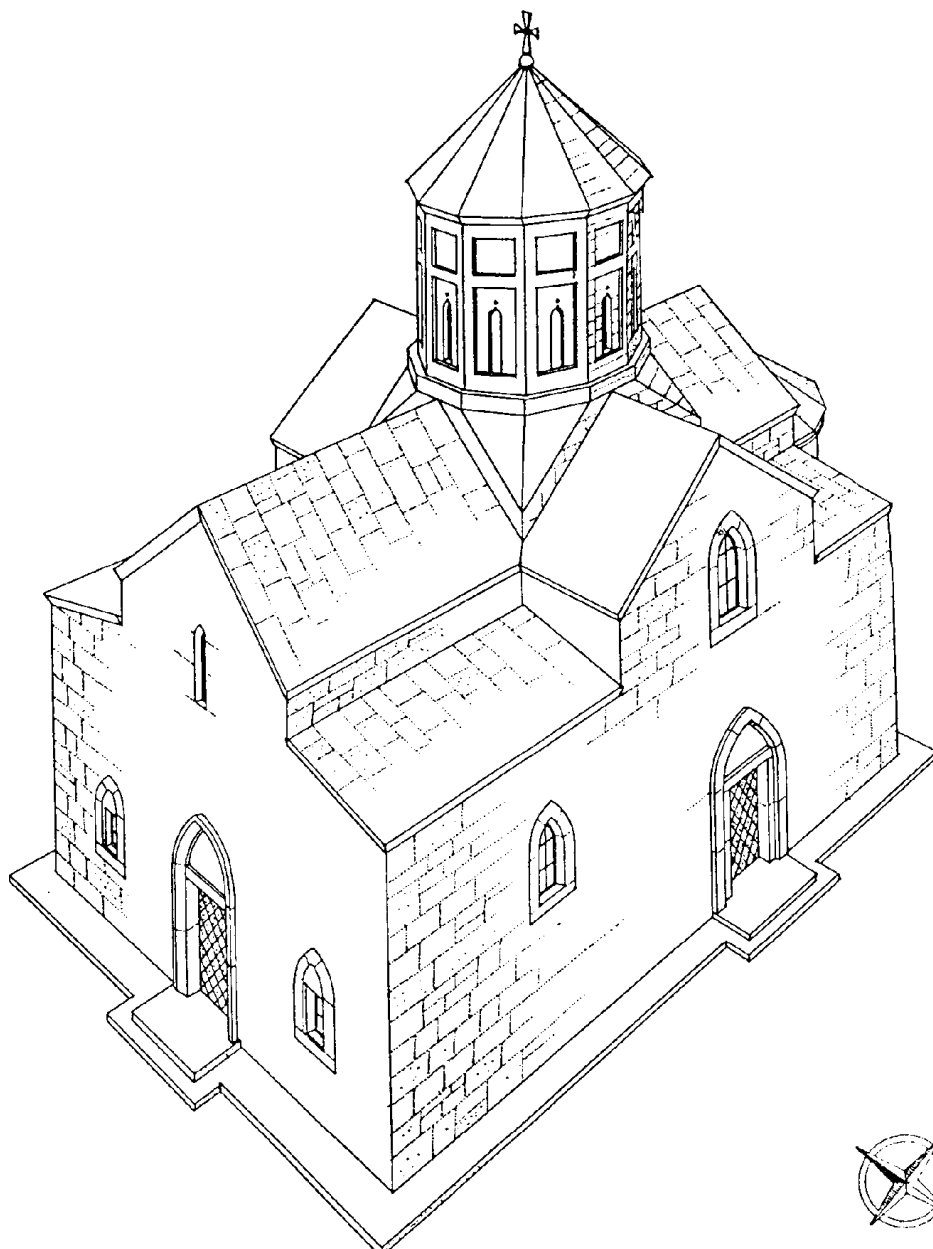
²⁵ *Ibidem*, s. 129.

²⁶ **Nazwisko architekta katedry** zostało prawdopodobnie mylnie odczytane przez późniejszych kopistów, a w oryginalnym rękopisie Zimorowicza brzmiało zapewne “Dorc” (Mańkowski 1934, s. 27 i przyp. 2). Władysław Łoziński skojarzył osobę owego architekta z budowniczym Doringiem (*Doringus murator*), który został kilkakrotnie odnotowany w najstarszej księdze miejskiej Lwowa z lat 80. XIV wieku (Łoziński 1898, s. 3). Z kolei Tadeusz Mańkowski postawił hipotezę, że “Doring” to zgermanizowane w księgach lwowskich włoskie nazwisko “Dorchi”, wymienione w osiemnastowiecznej kronice katedralnej ks. Krzysztofa Faruchowicza (Mańkowski 1934, s. 27; wcześniej - Barącz 1869, s. 105).

²⁷ Zimorowicz 1648-1677, s. 69. Uwagę o jednym architekcie i podobieństwie obu świątyń powtórzył Zimorowicz także pod rokiem 1437, pisząc: *Ecclesiae Armenorum et S. Georgii struuntur: Armeni et Russi, uno eodemque architecto usi, hoc tractu temporis duo delubra analogia pari filo et schemate substruebant, Armeni quidem intra moenia Deiparae Virgini ad aethereum thalamum translatae, Russi suburbanum veterano gentis commilitoni divo Georgio (ibidem, s. 85-86)*. Chodzi tu o pierwotną, średniowieczną cerkiew Św. Jura, którą zburzono w roku 1744, stawiając na jej miejscu nową greckokatolicką katedrę w stylu rokokowym, zaprojektowaną przez Bernarda Meretyna.

²⁸ Mańkowski 1934, s. 29.

Ówczesna katedra ormiańska [il.1] była niewielką bazyliką kopułową na planie krzyża wpisanego w prostokąt, zapewne z jedną apsydą wystającą półkoliście od wschodu. Dwie mniejsze apsydy boczne były ukryte wewnątrz świątyni, w grubości ściany wschodniej. Mury kościoła obłożono z dwóch stron ciosowymi okładzinami, między które wrzucono dziki kamień, zalewając go zaprawą wapienną (wątek *opus emplectum*, po ormiańsku *midis*²⁹). Cztery filary podkopiłowe we wnętrzu świątyni wykonano z ciosów kamiennych, a dachy i ściany tamburu - z cienkich płyt z wapienia litotamniowego, pochodzącego

[Il.1] Rekonstrukcja wyglądu katedry ormiańskiej we Lwowie w XIV w.
Oprac. Instytut Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej, 1932.

²⁹ Por. Chrząszczewski 2000, s. 6.

z okolic Lwowa (Czartowska Skała lub Lasek Cesarski). Kopułę skonstruowano z rzędów naczyń ceramicznych, wkładanych jedno w drugie, tworzących łuki, zbiegające się w zwieńczeniu (tzw. sklepienie amforowe). Nad kopułą rozpięto dach namiotowy z cienkich płyt kamiennych, ułożonych w kształcie ostrosłupa, zwieńczonego kamienną kulą z krzyżem. Poniżej, w ścianach dwunastobocznego tamburu przepruto wąskie okienka, doświetlające przestrzeń podkopułową. W mrocznym wnętrzu świątyni dobrze oświetlony był ołtarz, dzięki oculusowi i dwóm wąskim oknom w ścianach apsydy środkowej. Na pozostałych elewacjach rozmieszczono po dwa ostrołukowe okna oraz portale wejściowe od południa i zachodu³⁰. Początkowo przypuszczano, że budowla ta była wzorowana na ormiańskiej katedrze w Ani³¹. Później dowodzono, że więcej cech wspólnych łączyło ją z ormiańskimi kościołami Kaffy na Krymie³². Autor niniejszego artykułu skłania się ku twierdzeniu, że pierwowzorem dla tej najstarszej części katedry ormiańskiej we Lwowie, a przynajmniej znaczną inspiracją dla jej budowniczych, była ormiańska świątynia Surp Nyszan (Św. Znak) w górskim klasztorze Surb Chacz (Św. Krzyża) koło Starego Krymu³³.

³⁰ Mańkowski 1933b; Mańkowski 1933c; Mańkowski 1933d; Mańkowski 1934, s. 11-18.

³¹ Żyła 1919, s. 77. **Krzyżowo-kopułowa katedra w Ani**, stolicy armeńskiego królestwa Bagratunich, została wzniesiona w latach 980-1001 przez słynnego architekta Tyrdata. Zapoczątkowała ona tzw. styl anijski (zob. Chrzęszczewski 2000, s. 11).

³² Mańkowski 1934, s. 44. Autor ten podkreślił szczególnie wspólne cechy łączące katedrę ormiańską we Lwowie i kaffeńskimi kościołami Św. Sergiusza (Sarkisa) z XIV wieku oraz ŚŚ. Archaniołów Gabriela i Michała z 1408 roku. Omówił też czternastowieczne kościoły Św. Jana Chryzostoma, Św. Stefana, Św. Jerzego oraz Św. Jana Chrzciciela, położone za genueńskimi murami obronnymi miasta, na terenie dawnej dzielnicy portowej Karantin (*ibidem*, s. 39).

³³ Do takiego wniosku doszedł J. Chrzęszczewski po odbyciu w roku 2000 wyprawy naukowej na Krym, podczas której zwiedził wszystkie omówione przez T. Mańkowskiego kościoły w Kaffie oraz większość pozostałych sakralnych budowli ormiańskich na Półwyspie Krymskim (prof. T. Mańkowski znał je jedynie z rysunków i fotografii przesłanych w okresie międzywojennym przez N. S. Barsamowa, dyrektora Muzeum Archeologicznego w Teodozji - zob. Mańkowski 1934, s. 6). Nie uwzględniony przez T. Mańkowskiego **kościół Surp Nyszan (Św. Znak)**, wchodzący w skład kompleksu klasztorowego Surp Chacz (Św. Krzyż), był budowany pod kierunkiem mnicha Howhannesa z Sebasty, przy współudziale jego braci - kupca Hagoba i kapłana Ghazarosa, od roku 1358 (jak głosi napis na tamburze) lub raczej od 1356 roku (zob. Sargsjan, Petrosjan 1998, s. 67 i 70), a więc równocześnie z katedrą ormiańską we Lwowie. Jak się zdaje, jeden z fundatorów katedry lwowskiej - Panos pochodził z Gazaratu, położonego u stóp góry, na której wzniesiony został klasztor. Kościół klasztorowy Surp Chacz ma wielkość i układ wnętrza zbliżony do katedry lwowskiej. Zdobia go ornamenty seldżuckie na portalu wejściowym, ostrołukowe otwarcia naw bocznych, gzymsy stalaktykowe, chrzcielnica sklepią mukarnasem oraz dwunastoboczny tambur, podobne jak w katedrze ormiańskiej we Lwowie. Różnicę stanowi brak apsydy wystającej ze ściany wschodniej, połączenie filarów zachodnich ze ścianami dla stworzenia choranów (świątynia w tzw. typie amberdzkim) oraz bardziej przysadziste proporcje, wynikające z braku tak silnego wpływu tradycji gotyckich jak we Lwowie.

W 1381 roku miał miejsce we Lwowie wielki pożar, w czasie którego spłonęła większość budowli drewnianych oraz nieliczne wówczas budowle murowane. W pożarze tym ucierpiała z pewnością również katedra ormiańska³⁴. W roku 1437³⁵ lub być może w końcu XV albo na początku XVI wieku dobudowano do świątyni krużganki [il.2]. Były to zapewne dwie arkadowe galerie, usytuowane symetrycznie po północnej i południowej stronie katedry i połączone narteksem po stronie zachodniej³⁶. W roku 1509 została odnowiona kopuła katedry ormiańskiej przez niejakiego Astwadzadura³⁷. W 1527 roku wybuchł kolejny wielki pożar miasta, którego ofiarą padły wszystkie domy przy ulicy Ormiańskiej i dzwonnica katedry³⁸. Prawdopodobnie w 2. połowie XVI wieku, zachowując pierwotne kolumny, podwyższono krużganek katedralny i nakryto go nowym sklepieniem. Sklepienie zasłoniło górną część dawnego gotyckiego portalu i ostrołukowe okno w południowej nawie katedry. Okno to od zewnątrz zamurowano, pozostawiając od strony nawy odkrytą niszę okienną z malowidłami. Wówczas też powstał renesansowy portal, prowadzący z dziedzińca wschodniego do południowego krużganka³⁹. Dnia 20 I⁴⁰ 1571 roku ormiański hodźa Andrzej, rodem z Kaffy na Krymie, ufundował dla katedry dzwonnice, którą zaprojektował i wznosił włoski budowniczy Piotr, pochodzący z Tessynu (Ticino) w południowej Szwajcarii, znany we Lwowie pod nazwiskiem Krasowski⁴¹. W dzwonnicy zawieszono wielki dzwon o wadze 32 kamieni, również ufundowany przez hodźę i noszący jego imię - „Andrzej”⁴². W roku 1617 niejaki Iwan Pieksifora z żoną Anastazją sprzedali swój ogród owocowy duchowieństwu katedry ormiańskiej⁴³. W 1626 roku przy katedrze

³⁴ Piotrowski 1925, s. 7 i 15; Mańkowski 1934, s. 68.

³⁵ Piotrowski 1925, s. 15; Kajetanowicz 1926, s. 11; *Schematismus* 1936, s. 19.

³⁶ Mańkowski 1934, s. 18.

³⁷ Pyżyszgiane 1830, s. 104, który pisze, że kopułę odnowił Astwadzadur Kopulen. Nazwisko „Kopulen” to zapewne błąd, wynikający z mylnej interpretacji przez tego autora tekstu źródłowego, w którym ormiańskimi literami zapisano zapewne polski termin „kopuła”.

³⁸ Piotrowski 1925, s. 15; Mańkowski 1934, s. 65.

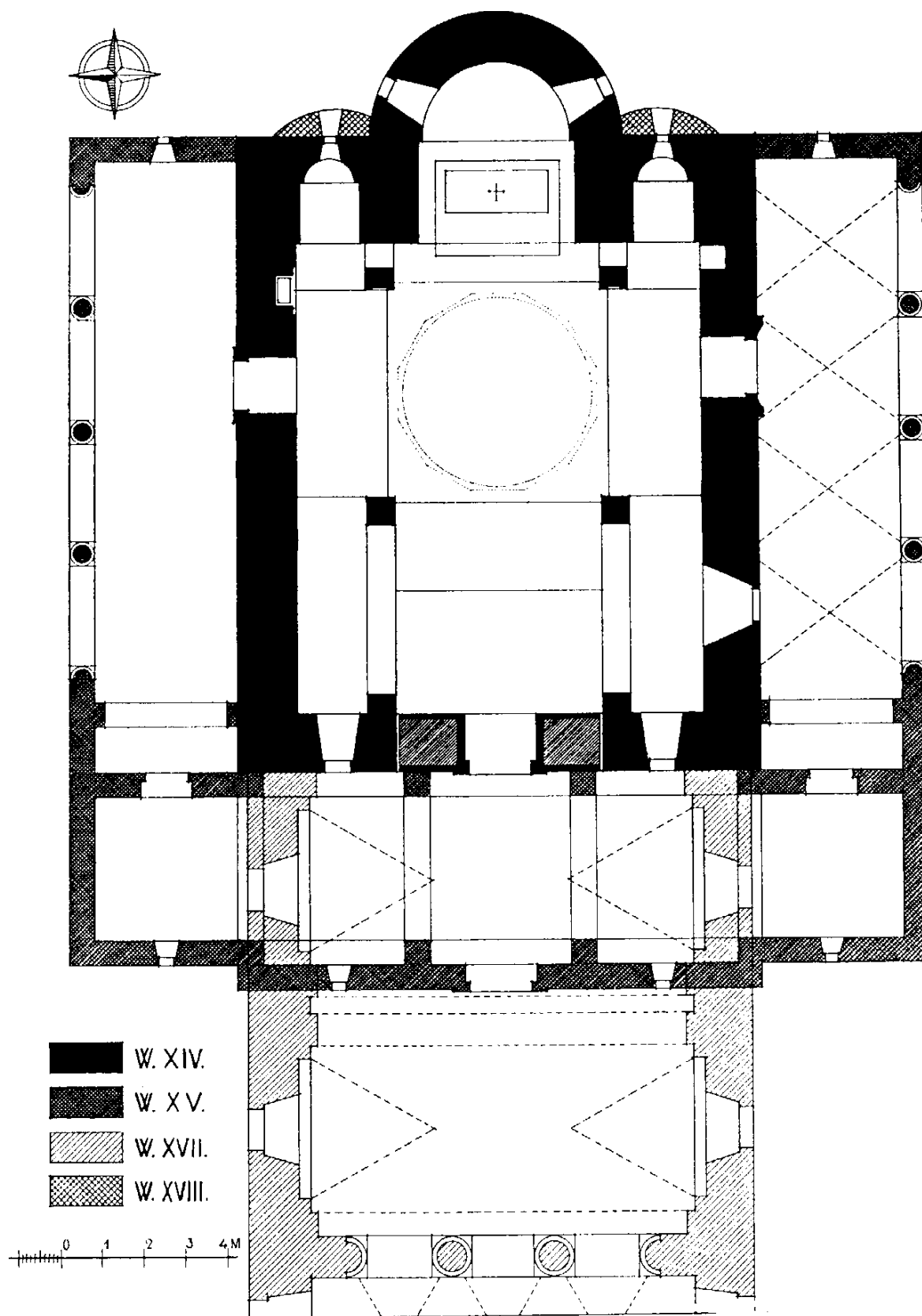
³⁹ Piotrowski 1925, s. 16.

⁴⁰ Lechicki 1928, s. 44, przyp. 1.

⁴¹ Kajetanowicz 1926, s. 19, *Schematismus* 1936, s. 19. **Budowniczy Piotr Krasowski** został odnotowany we Lwowie po raz pierwszy w roku 1567 jako „*Petrus Crassowski Italus Murator Szwanczar*”, przyjmujący prawo miejskie. Jego polskie nazwisko pochodziło być może od nazwy miejscowości Carasso pod Bellinzoną w kantonie Ticino lub raczej od nazwy miejscowości Krasów pod Lwowem, w której znajdowały się kamieniołomy, dostarczające budulca dla ważniejszych gmachów lwowskich. Oprócz dzwonnicy przy katedrze ormiańskiej budował też m.in. wieżę przy cerkwi wołoskiej, która, po doprowadzeniu do wysokości trzeciego rusztowania, uległa zawaleniu (Łoziński 1898, s. 32-34).

⁴² Barącz 1856, s. 445.

⁴³ Barącz 1869, s. 118.

[Il.2] Rzut poziomy starej części katedry z naniesieniem rozwarstwień stylowych.
Oprac. Instytut Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej, 1932.

(zapewne w jej krużgankach) była urządzona biblioteka i szkoła, w której ponad 80 ormiańskich dzieci uczyło się arytmetyki, muzyki, gramatyki, wymowy i tłumaczenia tekstów. W najbliższym otoczeniu katedry stały murowane domy fundacyjne oraz przytułek dla ubogich mężczyzn i kobiet. Znajdował się tam również duży budynek sądu duchownego (tzw. chuc), w którym każdego czwartku zasiadało 12 starszych ormiańskich z biskupem i proboszczem katedralnym dla odprawiania sądów, sprawdzania przychodów i rozchodów oraz pobierania podatków⁴⁴.

W roku 1630 przestrzeń katedry znacznie powiększono przez dostawienie od zachodu szerokiej dwuprzęsłowej hali (gawitu)⁴⁵, utrzymanej w lokalnym nurcie tzw. „neogotyku z początku XVII wieku” (ostrołukowe okna) [il.3]. Być może tę nową część katedry wznosił zespół budowniczych, w skład którego wchodził Wojciech (Albert) Kielar⁴⁶. Podczas wznoszenia hali zniknęła fasada starej części katedry, z nisko osadzonymi oknami i portalem, poprzedzona zapewne szerokim przedsionkiem. Na końcu hali wzniesiono nowy przedsionek o trzech przęsłach i trzech sklepieniach krzyżowych, do którego prowadziły po bokach drzwi procesyjne⁴⁷. Po zamurowaniu od strony hali okien starej części katedry, zamieniono wnękę okna na końcu nawy południowej na szafkę ścienną (skarbone), zamkniętą drzwiami żelaznymi, a okno w nawie północnej przekształcono w wejście na schody, prowadzące do ambony⁴⁸. Dnia 4 XI 1630 katedra została przejęta siłą z rąk świeckich prowizorów i starszyny ormiańskiej przez Mikołaja Torosowicza, lwowskiego biskupa ormiańskiego, który złożył publicznie wyznanie wiary katolickiej. W obecności władz miejskich, duchownych katolickich i alumnów kolegium jezuickiego, straż miejska wykonując „*auxilium brachii saecularis*” (świecką egzekutywę postulatów) wyłamała zamki w katedrze ormiańskiej, wprowadzając doń unitę. Biskup Torosowicz przejął wówczas w zarząd majątek kościelny o łącznej wartości około 100 tys.

⁴⁴ Mańkowski 1934, s. 12, przyp. 1, gdzie podaje polskie tłumaczenie ormiańskiego opisu zabudowań instytucji ormiańskich we Lwowie, sporządzonego przez Szymona syna Martirosa w 1626 roku, a przechowywanego w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie rkps nr 58, k. 338-339.

⁴⁵ Kajetanowicz 1926, s. 9.

⁴⁶ **Budowniczy Wojciech Kielar** został odnotowany wraz z Janem Godnym przy wznoszeniu części prezbiterialnej kościoła Św. Marii Magdaleny we Lwowie w początkach XVII wieku (Mańkowski 1932, s. 80). Tenże Wojciech (Albert) Kielar zapisał w swym testamencie z roku 1639, że wykonał „*grobowców siedemdziesiąt i jeden przed białym ormiańskim kościołem*”, czyli na cmentarzu katedralnym (Mańkowski 1934, s. 67; por. też Piotrowski 1916, s. 85). Jest bardzo prawdopodobne, że jako rzemieślnik zaangażowany do prac przy katedrze, brał on także udział w jej rozbudowie w 1630 roku. Por. też: *Pamiętniki*, t. 3, 1985, s. 9.

⁴⁷ Kajetanowicz 1926, s. 9.

⁴⁸ Piotrowski 1925, s. 27.

[Il.3] Widok od południa na krużganek, starą i nową część katedry.
Litografia K. Pillera wg rysunku J. Swobody, ok. 1865.

złp⁴⁹. Za wtargnięcie do zamkniętej katedry nacja ormiańska wytoczyła mu w magistracie proces o gwałt publiczny, który ciągnął się przez długie lata, a w roku 1632 dokonała nawet czynnej napaści na swojego biskupa w świątyni⁵⁰. Dnia 2 IV 1640 powstało przy katedrze bractwo Św. Grzegorza Oświeciciela, a w roku 1653 bractwo Niepokalanego Poczęcia N.M.P.⁵¹ W sprawozdaniu z wizji lokalnej, przeprowadzonej w katedrze ormiańskiej w roku 1646 odnotowano bardzo zły stan techniczny tej budowli: „*Visio ecclesiae armenicalis [...] Na kopule ołowiana blacha odstąpiła przez którą zacieka na sklepienia skąd się psuią y mury y malowania na niem. Item poboczne sklepienia kościelne w framugach psuią się od zaciekania deszcza, także y cegła odpadać poczyna y tynki odstaią. Item okna kościelne od wiatru y deszczu potłuczzone y popsowane. Item w kościele przednim także przez sklepienie zacieka z ktorego y tynki y cegły wypadaią y rysy w sklepieniu pokazuią się. Item dachówka na kościele strupieszła y spustoszała y odpadła także y po bokach blachy poodpadały y posiębicie pogniło y drzewo z niego poodpadało. Item ściana poboczna zakrystiey poobleciała z tynku od deszcza y dach na niey zgniły wszytek. Item w krugskanku w rogu zakrystiey kosz na którym sklepienie zawisło na skrus przeciekl od deszcza y cegły w niem przegniły*

⁴⁹ Lechicki 1928, s. 56-57; Zakrzewska-Dubasowa 1982, s. 274-275, za: Pingirian 1971, s. 364.

⁵⁰ Lechicki 1928, s. 59.

⁵¹ Barącz 1869, s. 147 i 151; Lechicki 1928, s. 65, przyp. 1.

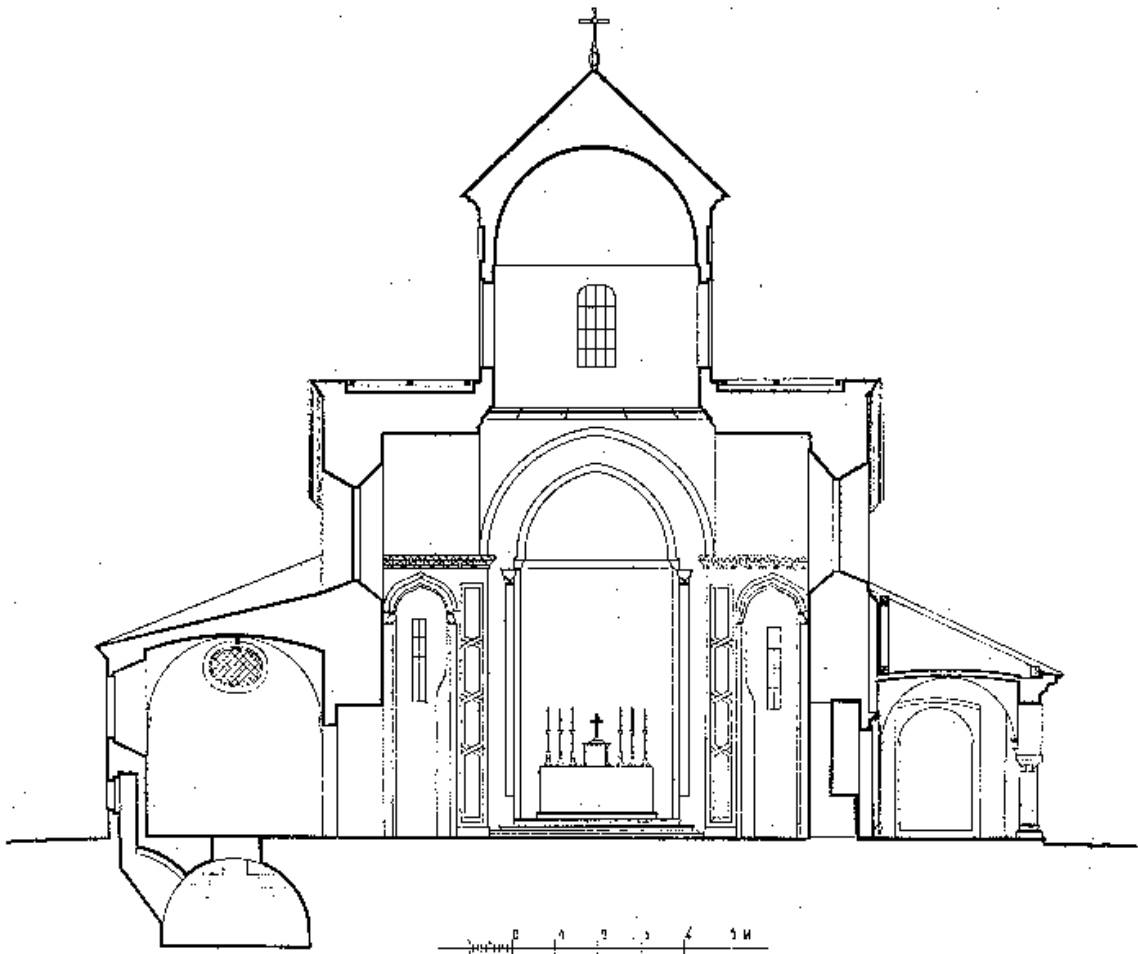
także y nade drzwiami tegosz w skrugskanku sklepienie wskroś przemokłe. Item na cmentarzu strona przy wrotach wielkich po obu stronach otluczona od deszczu y cegła w niey na poły odpadła z obydwóch stron gdzie z rynny zacieka. Item Nad tym w krugskanku dach zgniły y dachówki po ścianach pobocznych obleciały. Item w zakrystiey przecieka wszystko sklepienie y porysowałosie. Item w drugim krugskanku także sklepienia zgniłe. Pościanach na drugiey stronie kościoła dachówki poodpadały. Item Dachy zgniłe rynny okna u wielkiego ołtarza popsowane. Item ołów od murów poodstawał. Item w sklepie podle dzwonnicy ziemnym wody na kilka łokci wzwyż ktora grunt psuie. Item wierzch dzwonnice zepsowane ołowiane blachy poodpadały miejscami wiązanie na niey gniie tamże wewnątrz pomosty, wiązania, rusztowania, okna ściany mury wniwecz popsowane. Item w murach od spodu dziury y miejsca pogniłe. Item po kamienicach kościelnych ściany porysowane popsowane y cegły z niech wypadaię. Item dach nad schodami przy dzwonnicy zgniły. Item dach nad mieszkaniem Je M wszytek zgniły y opadły. Item ściana za wielkim ołtarzem od spodu obleciała y kamienie około niey wkręg powypadały. Także około kaplic. Item na dolney izbie wielkiey wiązanie y dachy porwane y zgniłe także y mury popsowane. Et haec est eorum de praemissis relatio ...”⁵². W 1670 roku przeprowadzono pierwszą restaurację dzwonnicy⁵³. Również w roku 1670 zamurowano wejście od wschodu do krużganka północnego, wstawiono w krużganku zakratowane okna⁵⁴ i wybudowano na koszt Łazarza Matiaszowicza pierwszą zakrystię po stronie północnej [il.4], zdobiąc ją portalem z datą 1671⁵⁵. Od 10 VI 1682 do roku 1683 przebudowywano dwie zrujnowane kamienice przy cmentarzu ormiańskim po północnej stronie katedry na klasztor benedyktynek ormiańskich [il.5]. Pracami kierował ksiądz Onufry Aslanowicz, który „powywoziwszy tedy rupy, gnoje, gdyż tam stawały charty, konie X. Arcybiskupa, podniósł muru i całą ścianę, we środku wymurował refektarz, nad nim cel dziesięć, sypialnia, ganek we dwoje w koło kamienicy postawił, strych, piwnicę podmurował, obie kamienice w jedno złączył, ganek do kościoła przez cmentarz z tarcic dał, chór nad gankiem kościelnym zbudował, gdyż Panny lubo w klauzurze były, musiały przez cmentarz do kościoła chodzić, póki chór nie stanęł. Co im z wielkim

⁵² Mańkowski 1934, s. 14, przyp. 1 wg rkpsu w Archiwum miasta Lwowa. Consul. t. 51 z roku 1646, k. 277.

⁵³ Barącz 1869, s. 125; Kajetanowicz 1926, s. 19.

⁵⁴ Mańkowski 1934, s.18, przyp. 2 wg Ossolineum rkps 1723: “Anno 1670 [...] naprzód krużganek przy starey zakrystiey przy kościele samym od strony pułnocny ante wystawiony restaurować [...] a to tym kształtem zostawiwszy z starożytności drzwi kościelne framugi zamurować y okna z gratami y okiennicami żelaznemi potężnemi w tychże framugach wystawić. Wrota jednak od wschodu słońca od cmentarza któremi wchodzono do tegosz krużganku mają być zamurowane ...”

⁵⁵ Barącz 1869, s. 125; Kajetanowicz 1926, s. 5.

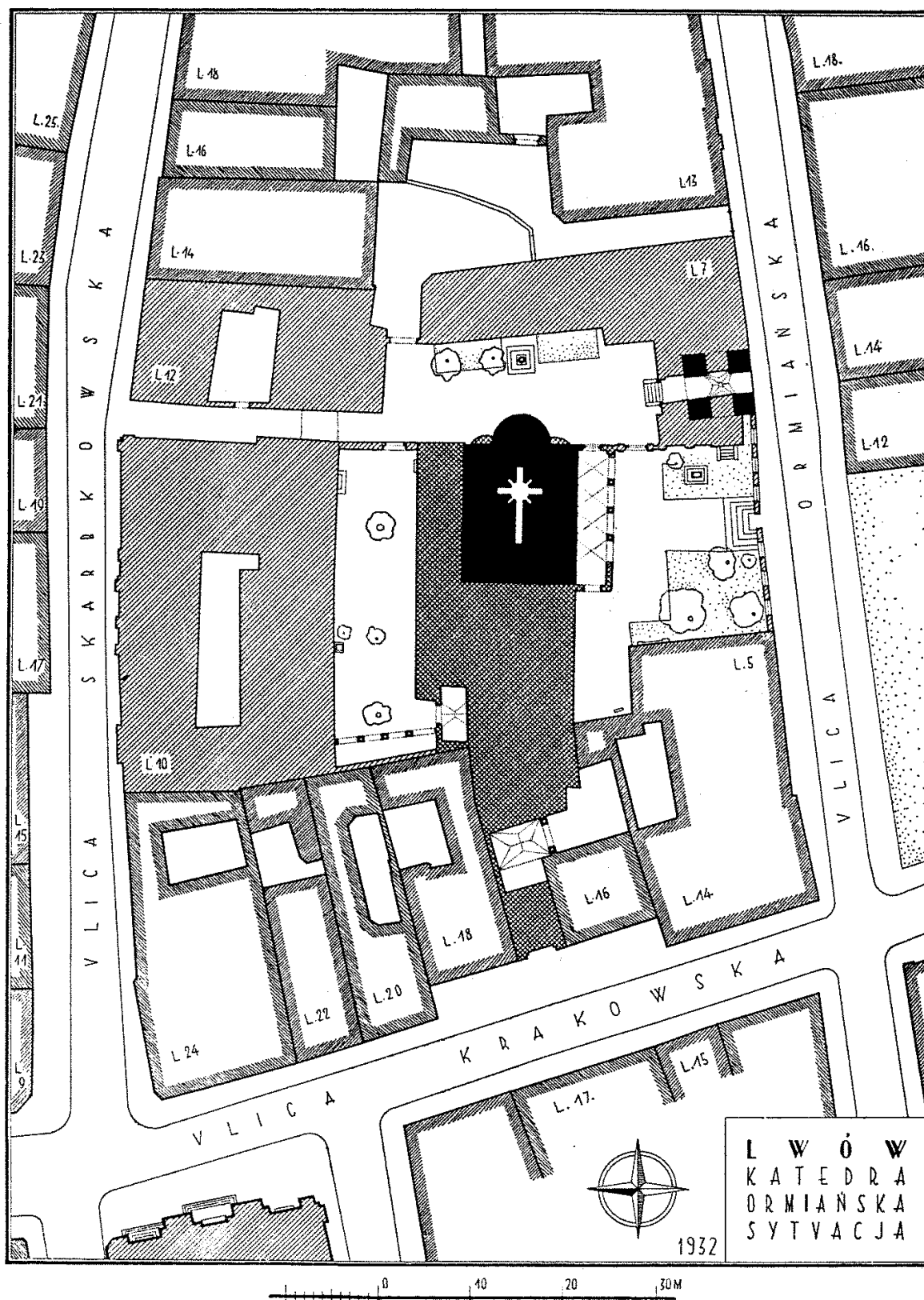
[Il.4] Przekrój poprzeczny przez zakrystię, transept i krużganek katedry.
Oprac. Instytut Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej, 1932.

upokorzeniem było”⁵⁶. W 1692 roku złożyli wizytę w tym klasztorze król Jan III Sobieski i królowa Marysieńka - dobroczyńcy zakonu. Król zatrzymał się na furcie, gdzie rozmawiał z arcybiskupem ormiańskim Wartanem Hunaniąnem, senatorami ormiańskimi oraz Katarzyną Zebrzydowską, oddelegowaną benedyktyneką łacińską. Natomiast królowa wraz z biskupem płockim i żonami senatorów obeszyła górną kondygnację klasztoru, gdzie dostrzegła wielką ciasnotę pomieszczeń i obiecała, że poprzez plany przeniesienia zakonu do budynku kolegium Teatynów przy ormiańskim kościele Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu⁵⁷. Dnia 13 XI 1694 omyłkowo wystrzelono racę z kościoła jezuickiego na katedrę ormiańską, w wyniku czego spłonął dach katedry. Straty powstałe na skutek pożaru zostały wycenione na 4000 złp⁵⁸. W dniu 31 III

⁵⁶ Barącz 1856, s. 422 (rozdz. Dzieje zakonnic ormiańskich).

⁵⁷ *Ibidem*, s. 430-431.

⁵⁸ Barącz 1869, s. 130; por. Piotrowski 1925, s. 16 i 23; Lechicki 1928, s. 98; Mańkowski 1934, s. 68.

[Il.5] Plan otoczenia katedry ormiańskiej we Lwowie.
Oprac. Instytut Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej, 1932.

1700 postanowiono przyjąć od Dominika Bogdanowicza sumę 3000 złp na restaurację katedry⁵⁹. Po zdobyciu Lwowa przez Szwedów 6 IX 1704, katedra i klasztor benedyktynek ormiańskich posłużyły jako schronienie dla zbiegłych mieszczan lwowskich różnego stanu. Mieszczanie ci ocaleni dzięki Deodatowi Nersesowiczowi, biskupowi trajanopolitańskiemu, który podjął na cmentarzu ormiańskim negocjacje ze szwedzkimi oficerami. Szwedom wypłacono ogromną kontrybucję o łącznej wysokości 30 tys. talarów, w tym depozyty osób świeckich oraz srebra z katedry i klasztoru⁶⁰. Zapewne wówczas siedemnastowieczny kielich z ormiańskim napisem fundacyjnym trafił ze Lwowa do ewangelickiego kościoła w Rappin na Rugii⁶¹. W dniu 20 IV 1710 przy obrazie Matki Boskiej Jazłowieckiej w katedrze ormiańskiej zostało utworzone bractwo jazłowieckie p.w. Niepokalanego Poczęcia N.M.P.⁶² Dnia 16 VIII 1712 następny pożar uszkodził katedrę ormiańską, mieszkania kapłanów i klasztor zakonnic ormiańskich⁶³. W 1715 roku zmarł arcybiskup Wartan Hunanian, który wybudował we Lwowie dom arcybiskupi⁶⁴.

Począwszy od roku 1723 przeprowadzano gruntowny remont w starej części katedry. Prawdopodobnie wówczas pogrubiono od zewnątrz ściany apsyd bocznych w taki sposób, że zaczęły one cylindrycznie wystawać z elewacji wschodniej obok apsydy głównej. We wnętrzu pomiędzy apsydami przebito dodatkowe przejścia, zaś nad apsydą środkową wykonano w dachu świetlik, oświetlający z góry ołtarz główny⁶⁵ [il.6]. Podniesiono też sklepienie nad zachodnią halą (gawitem)⁶⁶, podwyższono tam arkadę i urządzono chór muzyczny dla mniszek⁶⁷. Zatynkowano pierwotną staroarmeńską polichromię i dekorację rzeźbiarską ścian i sklepień, wprowadzając do wnętrza barokowe ołtarze, ambonę i tron

⁵⁹ Barącz 1869, s. 132.

⁶⁰ *Wypis z rękopisu* od 1660, s. 17; Barącz 1856, s. 437-438 (rozdz. Dzieje zakonnic ormiańskich).

⁶¹ Zob. Meinardus 1995. Jest to **srebrny kielich mszalny**, połączany, o wysokości 25 cm, z sześciolistną stopą ozdobioną ornamentem małżowinowym, z trzonem w formie stojącego anioła, podtrzymującego czarę kielicha. Na koszyczku czary, wśród ornamentów małżowinowych, widnieją trzy główki cherubinów. Na brzegu czary wygrawerowano ormiański napis fundacyjny, który w polskim tłumaczeniu brzmi następująco: *Ten kielich jest pamiątką pana Chaczko Domażyrskiego, syna Awedyka, oraz jego żony - pani Barbary, córki pana Hołuba Iwaszkowicza. Ten [kielich] ofiarowali oni dla upamiętnienia swych dusz i dusz swoich rodziców w roku 1097 ery ormiańskiej (=1647n.e.) 7 lipca* (za sprawdzenie tożsamości fundatorów dziękuję panu dr. K. Stopce).

⁶² Barącz 1869, s. 144.

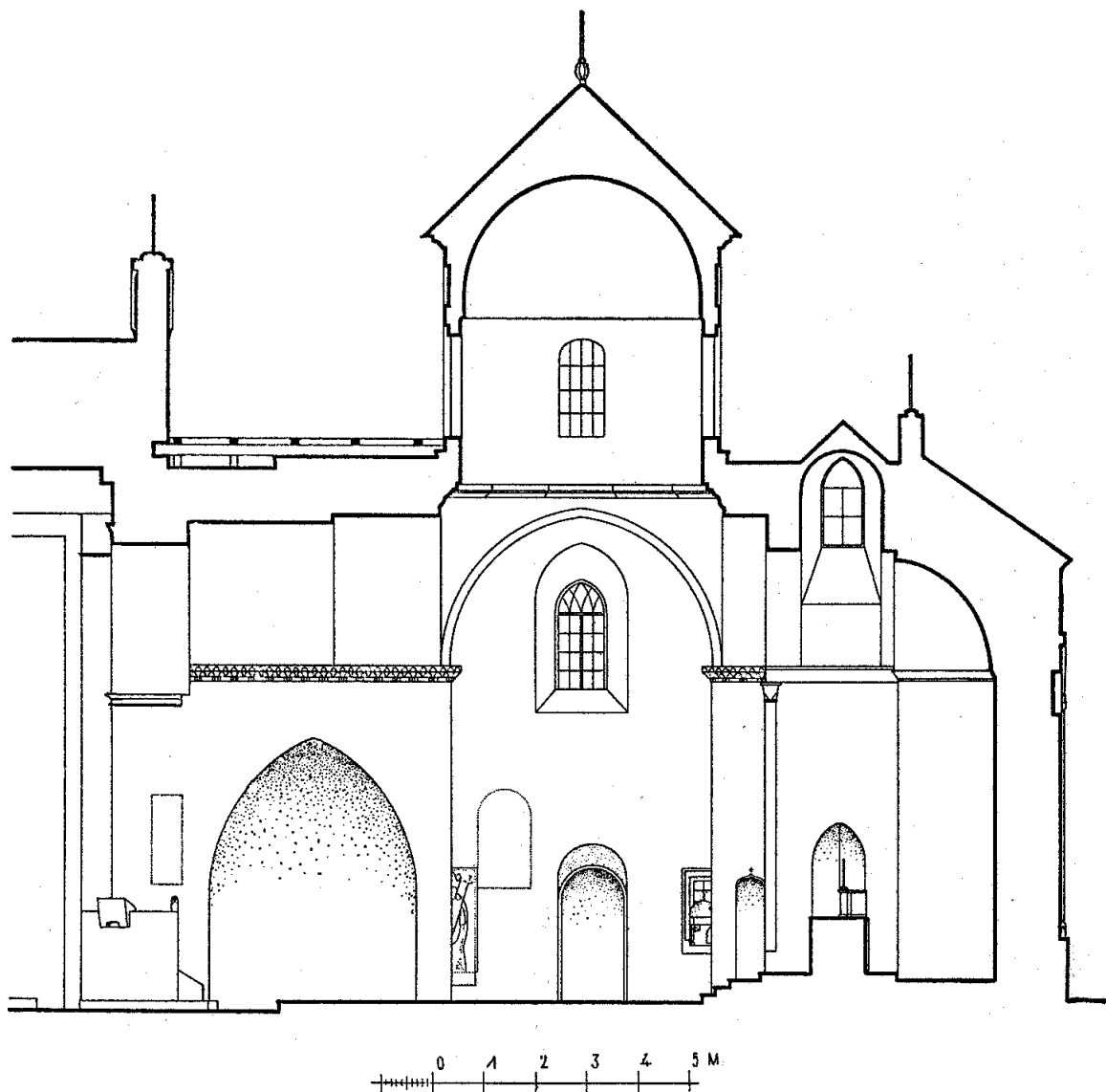
⁶³ *Ibidem*, s. 130; por. Piotrowski 1925, s. 16 i 23; Lechicki 1928, s. 98; Mańkowski 1934, s. 68.

⁶⁴ Barącz 1856, s. 140.

⁶⁵ Mańkowski 1934, s. 15.

⁶⁶ Pyżyszgianc 1830, s. 104; Barącz 1869, s. 135; Kajetanowicz 1926, s. 9.

⁶⁷ Barącz 1856, s. 444-445 (Dzieje zakonnic ormiańskich); Barącz 1869, s. 135.

[Il.6] Przekrój podłużny przez wschodnią część katedry.
Oprac. Instytut Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej, 1932.

biskupi. W tym czasie odbudowano też klasztor benedyktynek ormiańskich⁶⁸, a przestrzeń wokół kościoła ogrodzono murem⁶⁹. Koszty prac, wynoszące 12 tys. złp⁷⁰, pokrył Krzysztof Augustynowicz, dyrektor sądów ormiańskich we Lwowie, brat ówczesnego arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza⁷¹. Rzemieślników doglądała osobiście żona dyrektora - Anna⁷². Również w roku

⁶⁸ Lechicki 1928, s. 98.

⁶⁹ Wypis z rękopisu od 1660, s. 17.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 17; Lechicki 1928, s. 98.

⁷¹ Wypis z rękopisu od 1660, s. 17; Barącz 1869, s. 135; Piotrowski 1925, s. 16-17; Kajetanowicz 1926, s. 4; Lechicki 1928, s. 98.

⁷² Barącz 1856, s. 41 i 445.

1723 zbudowano drugą zakrystię po północnej stronie katedry⁷³. W tym samym roku, za pieniądze pochodzące ze składek wszystkich Ormian, odlano dla dzwonnicy nowy dzwon o wadze 61 kamieni, który został poświęcony przez arcybiskupa Augustynowicza pod imieniem „Jan”⁷⁴. W 1726 roku sędzia Augustynowicz wznosił na wschodnim dziedzińcu katedry kolumnę Św. Krzysztofa ku czci swojego patrona⁷⁵ [il.7]. Być może wykonawcą kamiennej figurki Św. Krzysztofa w zwieńczeniu tej korynckiej kolumny był rzeźbiarz Chrystian Seyner, „obywatel lwowski”, pozostający na usługach książąt Wiśniowieckich⁷⁶. W roku 1728 Mikołaj Der Zachariasiewicz Aniołek utworzył przy katedrze bractwo Trójcy Świętej, które zostało zatwierdzone 15 czerwca przez arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza⁷⁷. W roku 1731 wzniesiono obok drugiej zakrystii piętrowy skarbiec⁷⁸. W tym samym roku sędzia Krzysztof Augustynowicz kazał wykonać na swój koszt nową więźbę i pokrycie dachowe na klasztorze benedyktynek ormiańskich⁷⁹. W roku 1733 na dziedzińcu północnym powstał, również nakładem Krzysztofa Augustynowicza, krużganek z nadwieszonym przejściem, prowadzącym z klasztoru benedyktynek na chór kościelny⁸⁰ [il.8]. Podczas pożaru w roku 1743 spłonął dach dzwonnicy, kryty blachą ołowianą, którą potem zastąpiono gontem⁸¹. Ponowny pożar miał miejsce dnia 3 V 1748. Rozpoczął się w pobliskim klasztorze Trynitarzy przy ulicy Krakowskiej [il.9]. Pastwą płomieni padły wówczas również zabudowania klasztoru benedyktynek ormiańskich, katedra ormiańska i dzwonnica. Uratowano natomiast pałac arcybiskupi⁸². Na restaurację świątyni zebrali Ormianie 5757 złp. Również mniszki

⁷³ Kajetanowicz 1926, s. 5.

⁷⁴ Barącz 1856, s. 445; Barącz 1869, s. 135.

⁷⁵ Piotrowski 1925, s. 17; Kajetanowicz 1926, s. 22; Lechicki 1928, s. 98.

⁷⁶ Hornung 1976, s. 8.

⁷⁷ Barącz 1869, s. 149.

⁷⁸ Barącz 1856, s. 447 (Dzieje zakonnic ormiańskich): 1731 [...] tegoż roku i nowy skarbiec wymurowany z dolnym sklepem kosztem różnych dobrodziejów. Zob. też Kajetanowicz 1926, s. 8; Kajetanowicz 1931, s. 14.

⁷⁹ Barącz 1856, s. 42 i 447.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 447 (Dzieje zakonnic ormiańskich): 1733 [...] W tym roku dnia 10go czerwca skończono murowany ganek z gruntu wystawiony, t.j. przejście z refektarskich drzwi do kościoła na chór ze schodami i tem podobne z gruntu kosztem szlachetnego P. Krzysztofa Augustynowicza dyrektora i sędziego nac. Ormiań. osobliwego dobrodzieja naszego. Zob. też Kajetanowicz 1926, s. 23.

⁸¹ Kajetanowicz 1926, s. 19.

⁸² Barącz 1856, s. 455 (Dzieje zakonnic ormiańskich): 1748. Dnia 3go maja w piątek o niesporach na uroczystości ś. Krzyża u OO. Trynitarzów z kuchni ogień się zajął z wiatrem ciężkim, z którego ognia pożar taki się wzmógł, iż kościół OO. Trynitarzy, tak wewnątrz jako i zewnątrz zgorzał, klasztor spalony także i wieże, potem brama krakowska Baba nazwana, kamienic naprzeciwko kościoła 17, baszty dwie; a zatem i nasz klasztor ze wszystkiem w garść popiołu zamieniony. Kościół nasz takimże sposobem jak na wapno popalony, dzwonnica obdarta. Mieszkanie tak X.

[Il.7] Widok na kolumnę Św. Krzysztofa z 1726 r., pałac arcybiskupi, odbudowany w r. 1779 oraz dzwonnice z 1571 r. Drzeworyt P. Dyamentowskiego wg rysunku J. Matejki, 1872.

zaczęły odbudowywać swój klasztor, częściowo za pieniądze pochodzące ze składek, a częściowo z dochodów własnych⁸³. W kwietniu 1749 roku rozpoczęto prace nad dokończeniem murów klasztornych, które prowadził zespół murarzy pod kierunkiem budowniczego Marcina Urbanika. W 1750 roku „*mury klasztorne podniosły się na dwa oddziały*”, zaś katedrę pobielono gipsem i wapnem cedzonym, a także wyrównano jej posadzkę⁸⁴. Dnia 11 V 1750, gdy prowizorem miejskiego szpitala ormiańskiego we Lwowie był Jan Augustynowicz, została zakupiona za kwotę 5000 złp kamienica Rabiczkowska, przylegająca do cmentarza katedralnego, którą przeznaczono na szpital dla ubogich pozostających przy katedrze, a także na „*reclinatorium*” (legowisko) dla pielgrzymów udających się do Rzymu i miejsc świętych⁸⁵. Jak wynika z inwentarza sporządzonego przez księdza Krzysztofa Faruchowicza, zakrystianina katedralnego, w roku 1758 w skarbcu katedry ormiańskiej znajdowało się m.in. 21 srebrnych kielichów oraz połączony krzyż srebrny z 1663 roku, ozdobiony ośmioma koralami i zawierający „*lignum vitae*” (drzewo życia, czyli część Krzyża Świętego), a także cztery Ewangelie spisane na pergaminie, w bogatych oprawach ze srebrnymi okuciami. W zakrystii były zawieszony portrety znanych osobistości: „*Anny Augustynowiczowej Dyrektorowej z herbem i ramami srebrnymi. Rypsimy Augustynowiczowej w ramach srebrnych. Hadziewiczowej z herbem Jana Kopczyka w ramach srebrnych. Cały srebrny z herbem Maryanny Augustynowiczowej Dyrektorowej. Jana Stefanowicza w ramach srebrnych. Cały srebrny z herbem Jana Stetkiewicza Doktora. Jana Kopczyka w ramach srebrnych. Cały srebrny z herbem Mikołaja Aniołka. W ramach srebrnych Piramowicza. Cały srebrny z herbem Krzysztofa Augustynowicza Dyrektora. W ramach srebrnych: Anny Muratowiczowej, Urszuli Augustynowiczowej, Stetkiewiczowej Doktorowej, Krzysztofa Stetkiewicza, Gabriela Arakiewicza, Magdaleny Stetkiewiczowej, Franki Doktorowej, Michałowej Piramowiczowej i Rozalii Muratowiczowej. Całe srebrne z herbami: Mikołaja Jaśkiewicza, Muratowicza, Zadykiewiczowej, Felixa Augustynowicza i Dominika Aniołka*”. W katedrze znajdowały się również obrazy: „*Uśpienie Najświętszej Panny Maryi na blasze w roku 1621 malowane. Matka Boska Częstochowska na blasze malowana, z drugiej strony Pan Jezus*

Arcybiskupa jakoteż i X. Biskupa zaledwie uszło tego nieszczęścia, gdyż ludzi wiele ratujących dachy poobdzierało; szkody z rabunku bardzo wiele, osobliwie naszych zakonnic, które trudno i wyliczać, skrzynia ze sprzętami, kielich i t. d. obrazy z klejnotów obdarto. Zob. też Piotrowski 1925, s. 17; Lechicki 1928, s. 101-102, 107; Mańkowski 1934, s. 68.

⁸³ Barącz 1869, s. 138.

⁸⁴ Barącz 1856, s. 457-458 (Dzieje zakonnic ormiańskich).

⁸⁵ Barącz 1853, s. 306 wg *Anno Domini 1750 die 11a Maji. Registr kupna, percepty i expensy nowego szpitalu przy katedralnym Lwowskim ormiańskim kościele zostającego*.

[Il.8] Widok od wschodu na północny dziedziniec katedry.

Fot. J. Chrzęszczewski, 2000.

u słupa biczowany. Portretów cynowych 21. Obraz Trójcy Przenajświętszej na drzewie malowany. Familia święta także na drzewie malowana. Gomidas i Hajto królowie Armenii na płótnie malowani”⁸⁶. Dnia 13 VI 1762 spłonęło kilka kamienic ormiańskich⁸⁷. W dniu 17 V 1778 następny pożar, który rozpoczął się za bramą Krakowską, ogarnął najpierw tę bramę, a potem trzydzieści pobliskich kamienic, wiele domów i chałup, kościół i klasztor dominikanów, klasztor benedyktynek ormiańskich, szpital, archiwum kapituły, mieszkania kapłanów, pałac arcybiskupa oraz dzwonnice, w której stopiły się od żaru dzwony katedralne. Uszkodzeniu uległa też sama katedra⁸⁸.

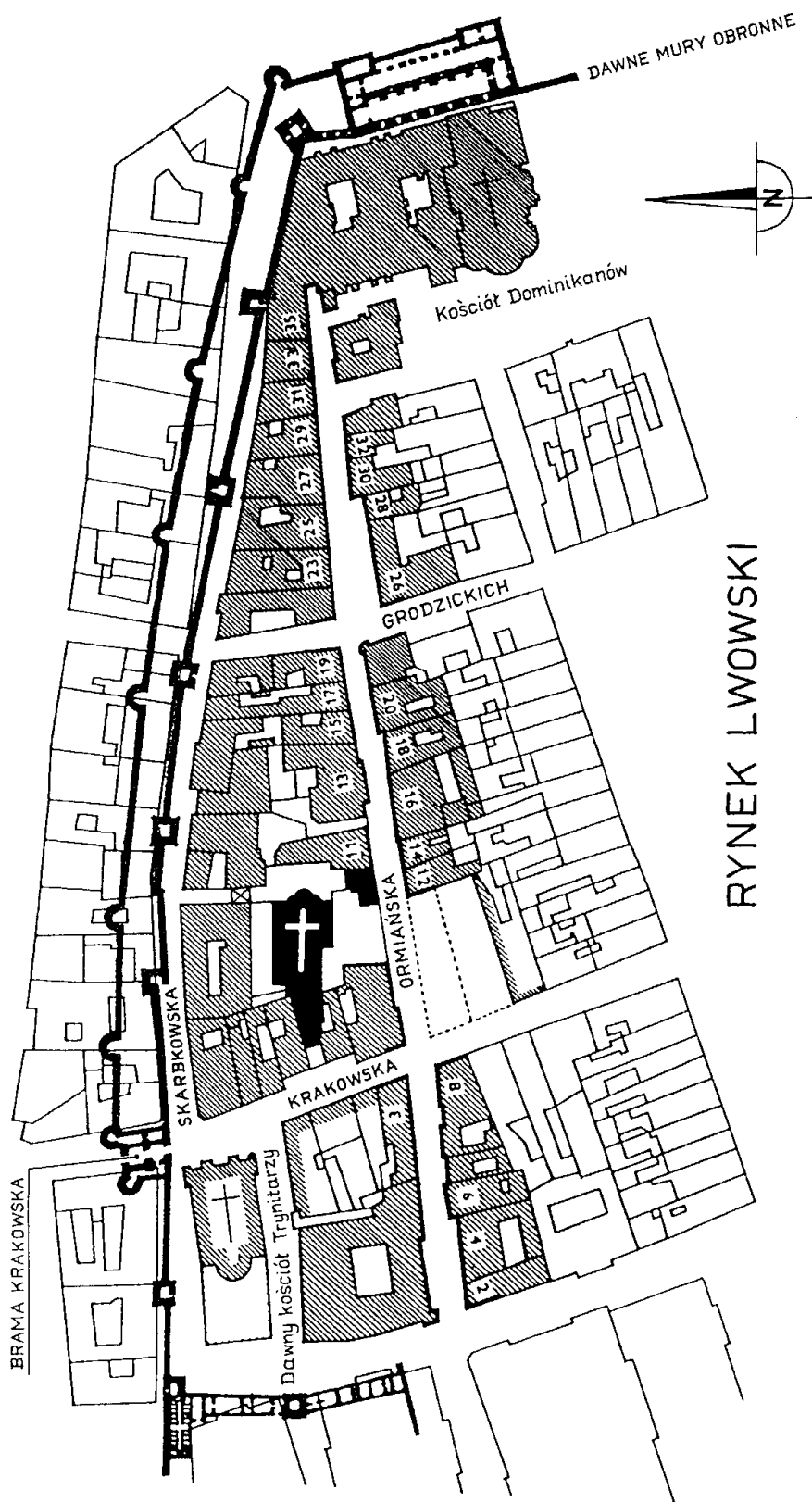
Do naprawy szkód wyrządzonych przez pożar przystąpił ówczesny arcybiskup Jakub Stefan Augustynowicz, przy udziale swego koadiutora Jakuba Waleriana Tumanowicza oraz świeżo wyświęconego księdza Samuela Stefanowicza (późniejszego arcybiskupa)⁸⁹. Jeszcze w tym samym roku

⁸⁶ Barącz 1853, s. 307 wg *Splendor Archikatedralnego kościoła Lwowskiego Ormiańskiego tak w srebrze, apparatach, lichtarzach i innych wszystkich ornamentach w skarbcu zostających, natenczas będącego zakrystyana X. Krzysztofa Faruchowicza 1756 1a Junii*.

⁸⁷ Barącz 1869, s. 139.

⁸⁸ Barącz 1856, s. 470; Barącz 1869, s. 140.

⁸⁹ Lechicki 1928, s. 107.

[Il.9] Plan kwartału miejskiego Lwowa, w którym mieszkali Ormianie, z zaznaczeniem usytuowania dawnych murów obronnych i bramy Krakowskiej. Oprac. J. Chrzęszczewski wg planu zamieszczonego u R. Lypki, 1983.

1778 biskup-koadiutor Tumanowicz kazał wykonać stalle dla duchowieństwa w chórze katedry⁹⁰. Dokończono barokizację wnętrza świątyni i do lata 1779 roku przeprowadzono restaurację zrujnowanego pałacu arcybiskupiego⁹¹ [il.10]. W roku 1780 ukończono nowy trójkondygnacyjny budynek z mieszkaniami dla księży katedralnych, a w 1781 wymurowano dwukondygnacyjną siedzibę wikariuszy⁹². Cała odbudowa kosztowała 28737 złp⁹³. W ludwisarni Polańskiego odlano dla dzwonnicy katedralnej nowy dzwon o imieniu „Grzegorz”, ważący 102 kamienie⁹⁴, który został poświęcony przez arcybiskupa Augustynowicza dnia 24 VIII 1782⁹⁵. W roku 1784 Austriacy zlikwidowali we Lwowie urząd sądu ormiańskiego, zamknęli na Krakowskim Przedmieściu ormiańskie kościoły Św. Anny, Św. Krzyża i kaplicę Św. Jakuba⁹⁶. Cesarz austriacki Józef II odwiedził klasztor benedyktynek ormiańskich i obiecał, że będzie wspierał jego działalność. Dnia 16 I 1785 w klasztorze otwarto szkołę publiczną dla dziewcząt (*Mädchenschule für gebildete Stände*), dotowaną przez państwo⁹⁷. W dniu 1 III 1792 połączono tzw. „banki pobożne”, działające od XVII wieku przy poszczególnych parafiach ormiańskich, w jeden publiczny bank zastawniczy „*Mons Pius*” przy kapitule ormiańskiej we Lwowie, który pożyczal pod zastaw ruchomości pieniądze na niewielki procent⁹⁸. Umierający w dniu 6 II 1831 arcybiskup Kajetan Augustyn Warteresiewicz zapisał w testamencie połowę swego majątku na odnowienie katedry, a prywatną bibliotekę przekazał kapitule. Jednak z powodu braku właściwej opieki nad tym księgozbiorem część rękopisów zbutwiała, a część została rozdana w formie prezentów w prywatne ręce. Resztę manuskryptów przekazano później do Ossolineum⁹⁹. Podczas Wiosny Ludów, w dniach 1-2 XI 1848 Lwów został ostrzelany przez artylerię austriacką, dowodzoną przez generała Wilhelma Hammersteina. Pociski artyleryjskie uszkodziły wówczas klasztor benedyktynek ormiańskich i spowodowały kolejny pożar w katedrze¹⁰⁰.

⁹⁰ Barącz 1856, s. 471 (Dzieje zakonnic ormiańskich); Kajetanowicz 1926, s. 4.

⁹¹ Lechicki 1928, s. 107.

⁹² Barącz 1853, s. 307 wg *Registr expensy na fabrykę wystawionych nowych residencyi o trzech piętrach dla księży katedralnych ormiańskich roku 1780 item expens rezydencyi wikaryjnych o dwóch piętrach wymurowanych roku 1781*.

⁹³ Barącz 1853, s. 307 wg *Registr expensy ... od 1778 do 1797 roku*.

⁹⁴ Kamień krakowski ważył ponad 13 kg, a austriacki - przeszło 11 kg.

⁹⁵ Barącz 1869, s. 140.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 141.

⁹⁷ Barącz 1856, s. 472 (Dzieje zakonnic ormiańskich)

⁹⁸ Barącz 1869, s. 142; Lechicki 1928, s. 113.

⁹⁹ Lechicki 1928, s. 123 i przyp 1.

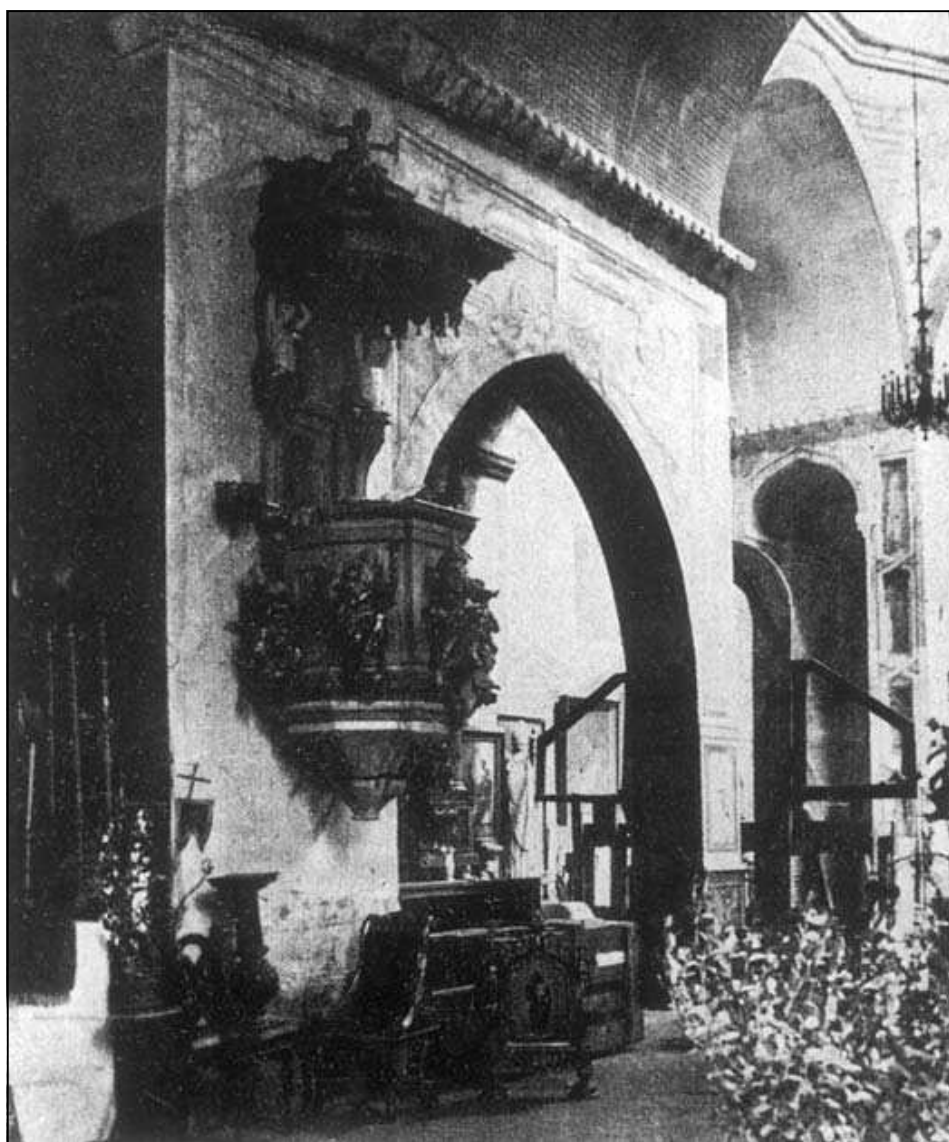
¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 127, przyp. 1 oraz s. 128.

*[Il.10] Widok pałacu arcybiskupiego i dzwonnicy od strony ulicy Ormiańskiej.
Fot. P. Szczepański, 1963.*

Na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku, z inicjatywy kapituły, odnowiono wnętrze katedry ormiańskiej „w sposób odpowiedni rozmiarom i prostocie kościoła”. Usunięto zniszczone przez czas ozdoby o cechach wschodnich i zastąpiono je dekoracją w guście współczesnym. Wprowadzono nowe rzeźby i złocenia. Odnowienie obrazów i malowideł, a także odmalowanie wnętrza

katedry powierzono lwowskiemu malarzowi Jabłońskiemu¹⁰¹. W 1862 roku dekorator teatralny Jan Düll pokrył malowidłami ściany i sklepienia katedry¹⁰² [il.11]. Około roku 1869 było w katedrze ormiańskiej 11 ołtarzy - ołtarz wielki i po pięć ołtarzy bocznych z każdej strony. W wielkim ołtarzu znajdował się obraz przedstawiający *Wniebowzięcie N.M.P.* W ołtarzach po lewej stronie rozmieszczono kolejno następujące malowidła: *Św. Benedykt*, *Chrzest Chrystusa*, *Św. Tadeusz Apostoł*, *Matka Boska Jazłowiecka* (i *Św. Józef* na zasłonie) oraz *Św. Antoni Pustelnik*. W ołtarzach bocznych po stronie prawej znajdowały się

[Il.11] Późnobarokowa ambona z XVIII w. i XIX-wieczne malowidła ścienne Jana Dülla we wnętrzu katedry. Fot. wg J. Piotrowskiego, 1925.

¹⁰¹ *Archikatedralny kościół* 1872, s. 374; Hołubeć 1925, s. 120.

¹⁰² Piotrowski 1925, s. 11; *SAP*, t. 2, s. 114.

następujące obrazy: *ŚŚ. Barbara i Katarzyna, Św. Kajetan* (i mniejszy obraz *Matki Boskiej Różańcowej*), *Zesłanie Ducha Świętego, Chrystus Ukrzyżowany* oraz *Św. Grzegorz Oświeciciel* (i *ŚŚ. Piotr i Paweł na zasłonie*)¹⁰³. Cmentarz katedralny był wyłożony dużymi płytami nagrobnymi z napisami ormiańskimi, polskimi i łacińskimi, które upamiętniały zmarłych członków rodzin ormiańskich: Augustynowiczów, Abramowiczów, Bogdanowiczów, Bernatowiczów, Czulkiewiczów, Dorogojowiczów, Faruchowiczów, Jurkiewiczów, Izarowiczów, Manczukiewiczów, Muratowiczów, Mikołajewiczów, Nikorowiczów, Piramowiczów, Steckiewiczów, Szymonowiczów, Torosowiczów, Ubalewiczów i innych¹⁰⁴. Około roku 1877 powstały bramki łączące dziedzińce południowy i północny z dziedzińcem wschodnim¹⁰⁵. W roku 1881 przed fasadą klasztoru benedyktynek ormiańskich na dziedzińcu północnym stanęła kamienna statua *Matki Boskiej*, wyrzeźbiona przez Tomasza Dykasa¹⁰⁶. Ten sam rzeźbiarz wykonał w roku 1889 figurę *Chrystusa niosącego krzyż*, która została ustawiona na dziedzińcu południowym przez ówczesnego proboszcza katedralnego Kajetana Kajetanowicza dla upamiętnienia zmarłego arcybiskupa Samuela Cyryla Stefanowicza¹⁰⁷ [il.12]. Pod koniec XIX wieku arcybiskup Izaak Mikołaj Isakowicz przekazał manierystyczny ołtarz z katedry ormiańskiej, wykonany zapewne przez rzeźbiarza Jana Białego w końcu XVI wieku, hrabiemu Włodzimierzowi Dzieduszyckiemu do budowanego przez niego kościoła p.w. Św. Michała w Zarzeczu pod Jarosławiem¹⁰⁸. Na przełomie XIX i XX wieku przednią część fasady katedry ormiańskiej rekonstruował Jan Bołoz-Antoniewicz, historyk sztuki, profesor Uniwersytetu Lwowskiego. Mury katedry były wówczas tak popękane, że ręka włożona w szczelinę przechodziła niemal na drugą stronę ściany. Wody gruntowe spowodowały osłabienie fundamentów, zawilgocenie ścian i wystąpienie groźnych rysów, zwłaszcza w nowszej części katedry¹⁰⁹.

Wobec tak złego stanu zachowania świątyni, nowo konsekrowany w 1902 roku arcybiskup ormiański Józef Teofil Teodorowicz postawił sobie jako jedno z głównych zadań odbudowę katedry ormiańskiej. W tym celu został powołany komitet artystyczny, w skład którego weszli m.in. tacy znawcy sztuki, jak hrabia Leon Piniński, profesor Jan Bołoz-Antoniewicz, Władysław Łoziński, a także panowie Seferowicz i Krzczunowicz. Arcybiskup utrzymywał ponadto

¹⁰³ Barącz 1869, s. 144-152.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 143-144.

¹⁰⁵ Piotrowski 1925, s. 16.

¹⁰⁶ *Pamiętniki*, t. 3, 1985, s. 8.

¹⁰⁷ Kajetanowicz 1926, s. 18.

¹⁰⁸ Sołtysówna 1974, s. 387.

¹⁰⁹ Kajetanowicz 1908, s. 6-7.

[Il.12] Figura Chrystusa niosącego krzyż, autorstwa Tomasza Dykasa z 1889 r., ustawiona na dziedzińcu południowym. Fot. J. Chrzęszczewski, 1994.

stały kontakt z Centralną Komisją ds. Badania i Zachowania Zabytków Sztuki i Historii w Wiedniu. Delegat tej komisji, konserwator generalny, profesor Max Dvorák z Uniwersytetu Wiedeńskiego, przyjechał do Lwowa specjalnie na oględziny katedry ormiańskiej i po powrocie złożył z nich sprawozdanie. W piśmie przesłanym arcybiskupowi komisja wiedeńska uznała katedrę za zabytek nadzwyczaj cenny z punktu widzenia historii sztuki („*Ein kunsthistorisch ungemein wertvolles Denkmal*”) i przedstawiła ramowy plan restauracji obiektu. Podkreślono szczególną wartość architektoniczną najstarszej części katedry, natomiast skrytykowano jej wystrój wewnętrzny. Polichromię zdobiącą ściany i sklepienia określono jako przeciętną („*äusserst mittelmässig*”), dając do zro-

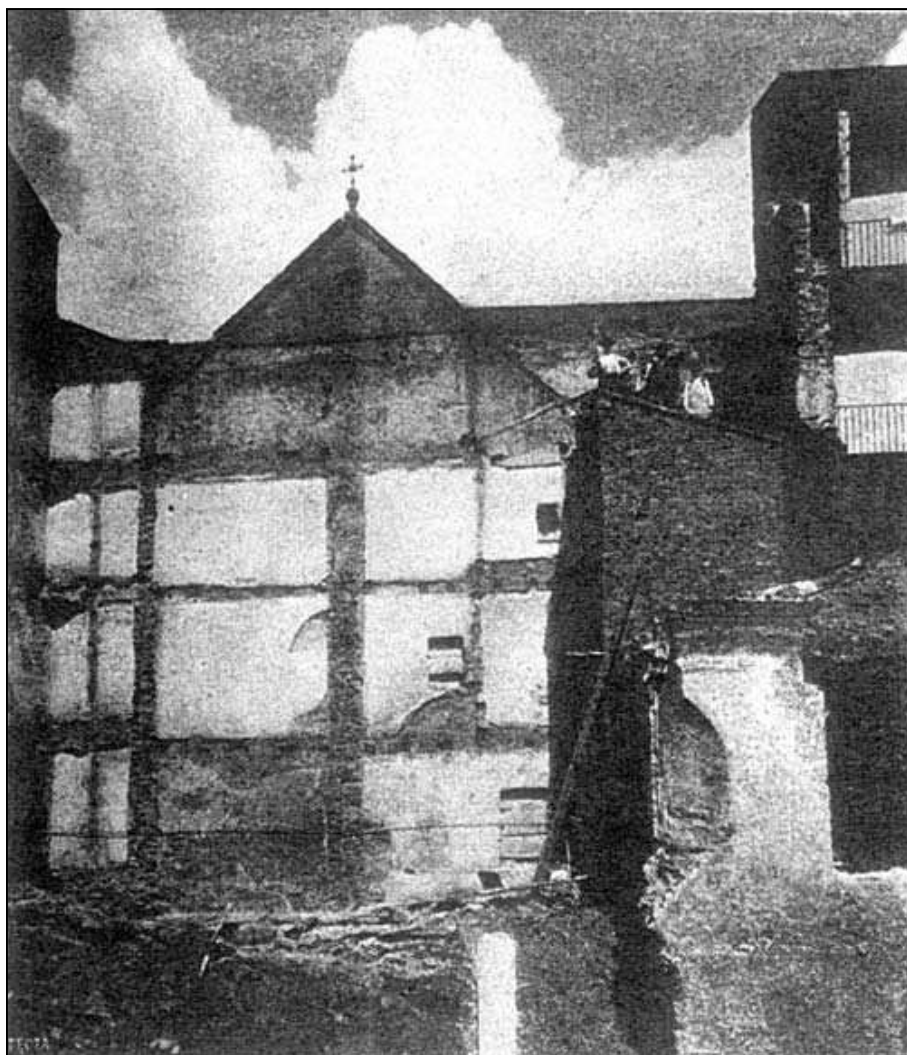
zumienia, że wraz z umeblowaniem przesłania i zaciera tektonikę budowli¹¹⁰. Wobec powyższego podjęto decyzję, że działania konserwatorskie będą polegać głównie na: 1. zabezpieczeniu przed zawaleniem najstarszej części katedry, 2. odsłonięciu spod tynku dawnych ornamentów i usunięciu tych w stylu rokokowym, 3. ozdobieniu ścian kościoła nowymi malowidłami, 4. przedłużeniu wnętrza katedry i otwarciu wejścia głównego na osi kościoła¹¹¹. W roku 1906 arcybiskup Józef Teodorowicz zaproponował wykonanie projektu dekoracji malarskiej w starej części katedry Józefowi Mehofferowi, równocześnie zwracając się w tej sprawie do Teodora Axentowicza. Dzięki osobistemu zaangażowaniu profesora Jana Bołozza-Antoniewicza Mehoffer podjął się owego zadania i rozpoczął studia nad sztuką wczesnochrześcijańską i armeńską. W listopadzie 1906 i wiosną 1907 roku odbył podróże do Włoch, gdzie w świątyniach Rawenny i w bazylice Św. Marka w Wenecji studiował bizantyńską ikonografię i kolorystykę, a w klasztorze mechitarzystów na wyspie San Lazzaro przeglądał miniatury w ormiańskich rękopisach. W wyniku tych studiów, w roku 1907 powstał projekt polichromii dla katedry ormiańskiej, przychylnie przyjęty zarówno przez samego arcybiskupa, jak i przez instancje rządowe w Wiedniu. Jednak w styczniu 1908 roku, na życzenie nowego fundatora - ziemianina Aleksandra Krzczunowicza z Bołszowiec, podjęto decyzję, że dekoracja katedry zostanie wykonana w technice mozaikowej, co pociągnęło za sobą konieczność wykonania nowego projektu¹¹². Tymczasem przygotowywano plany odnowienia i urządzenia nowszej części kościoła. Sporządzono też ogólny kosztorys prac renowacyjnych, który został zatwierdzony przez lwowskie Namiestnictwo. Koszt rekonstrukcji i odnowienia starej części katedry wyceniono na około pół miliona koron. Za sumę 147 tys. koron arcybiskup Teodorowicz wykupił obszerny plac, wielkości stu sążni, powstały po wyburzeniu starej kamienicy, oddzielającej katedrę od ulicy Krakowskiej¹¹³ [il.13]. Zdecydowano, że to właśnie od strony ulicy Krakowskiej będzie w przyszłości główne wejście do katedry, a wolny plac umożliwi powiększenie świątyni, przez dobudowę od zachodu jej trzeciej, najnowszej części. Przedłużenie katedry było jednak zadaniem trudnym ze względu na różnice w poziomie terenu oraz to, że oś katedry przebiegała ukośnie, a nie prostopadle w stosunku do pierzei ulicy Krakowskiej. Z pustym placem przed katedrą sąsiadowały ponadto dwie wysokie kamienice, których gabaryty należało uwzględnić w projekcie rozbudowy świątyni. Rozwiązania

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 7-8.

¹¹¹ *Les travaux* 1928, s. 4.

¹¹² Zeńczak 2000, s. 222.

¹¹³ Kajetanowicz 1908, s. 12-13.

[Il.13] Wyburzenie w r. 1908 kamienicy przy ul. Krakowskiej dla uzyskania miejsca pod najnowszą część katedry ormiańskiej.
Fot. wg D. Kajetanowicza, 1908.

tego trudnego problemu przestrzennego podjął się krakowski architekt Franciszek Męczyński. Zaproponował on połączenie projektowanej zachodniej części katedry z ulicą za pomocą sklepionego przedsionka, otwartego arkadą na boczne podwórze i zakończonego od strony ulicy wejściem w formie centralnej świątynki, zwieńczonej kopułą z latarnią [il.14-15]. Dla zniwelowania różnicy wysokości między sąsiedztwem a partią wejściową katedry, zaprojektował obok niej wąską kamienicę, wkomponowaną w pierzeję ulicy¹¹⁴. Według projektu Męczyńskiego wykonano też drewniany strop secesyjny nad halą środkową, wzorowany na hiszpańskim „artesonado”¹¹⁵ [il.16]. W roku 1908 rozpoczęto

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 13-16.

¹¹⁵ Kajetanowicz 1926, s. 9.

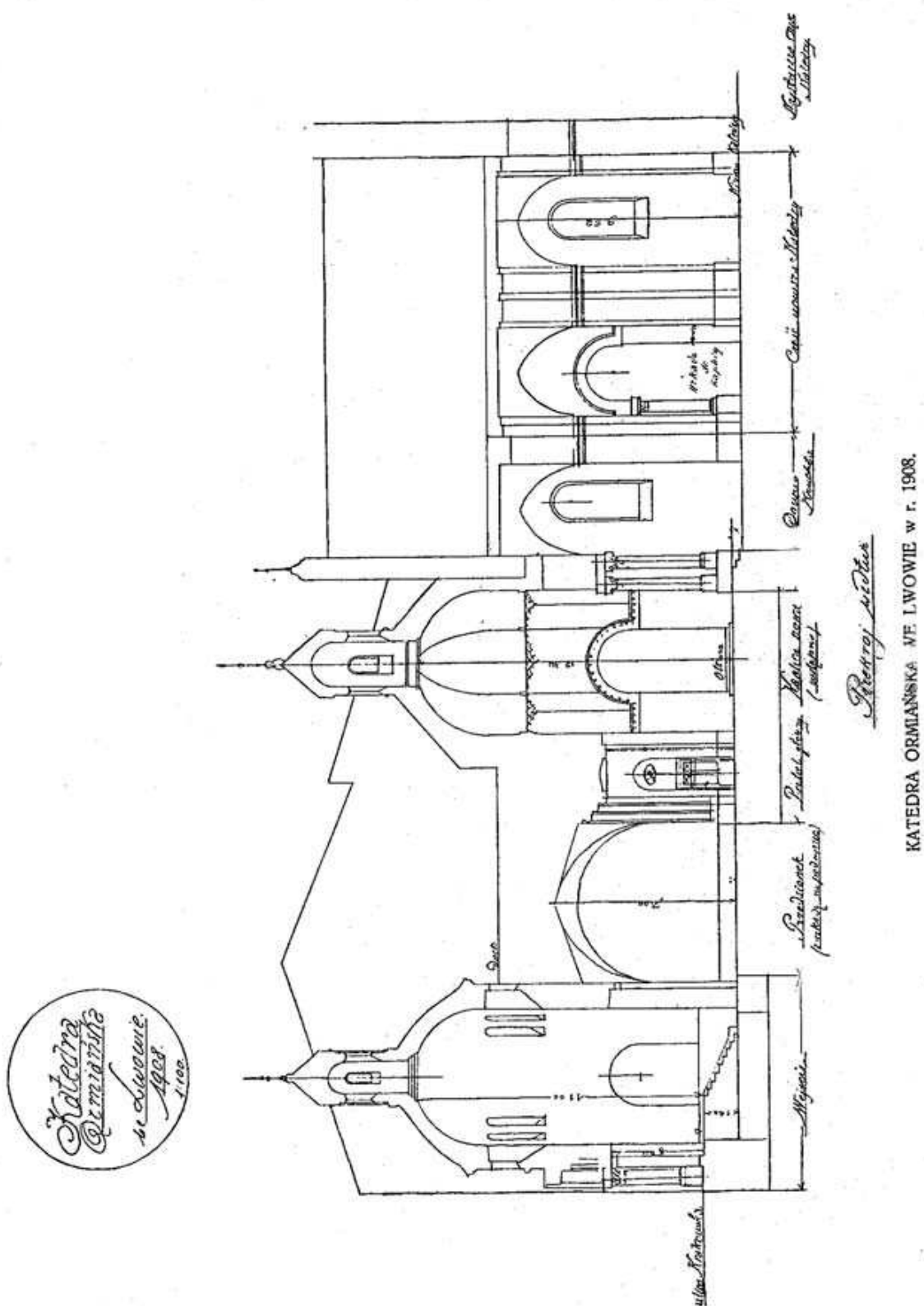
także gruntowny remont najstarszej części katedry ormiańskiej. Jej elewację pokryto na zewnątrz tynkiem wapiennym. Odczyszczono kamienne elementy obramień okiennych, cokołu, gzymsów i tamburu pod kopułą. Zostały wymienione kolumny w krużganku południowym od strony ul. Ormiańskiej oraz w krużganku klasztorным dziedzińca północnego¹¹⁶. Apsydy wschodnie ozdobiono od zewnątrz ślepymi arkadami na wzór katedry w Ani i płaskorzeźbionymi ornamentami według rysunków profesora Jana Bołozza-Antoniewicza, opartych na wzorach z ormiańskich ewangelarzy przechowywanych w archiwum kapituły¹¹⁷ [il.17]. We wnętrzu starej części katedry usunięto tynki ze środkowej

[Il.14] Projekt zachodniej fasady katedry ormiańskiej z 1908 r., autorstwa F. Mączyńskiego Fot. wg D. Kajetanowicza, 1908.

¹¹⁶ Piotrowski 1925, s. 11.

¹¹⁷ Mańkowski 1934, s. 14-15 i 44.

[Il.15] Przekrój podłużny przez projektowaną zachodnią część katedry z 1908 r., autorstwa F. Mączyńskiego.
Fot. wg D. Kajetanowicza, 1908.

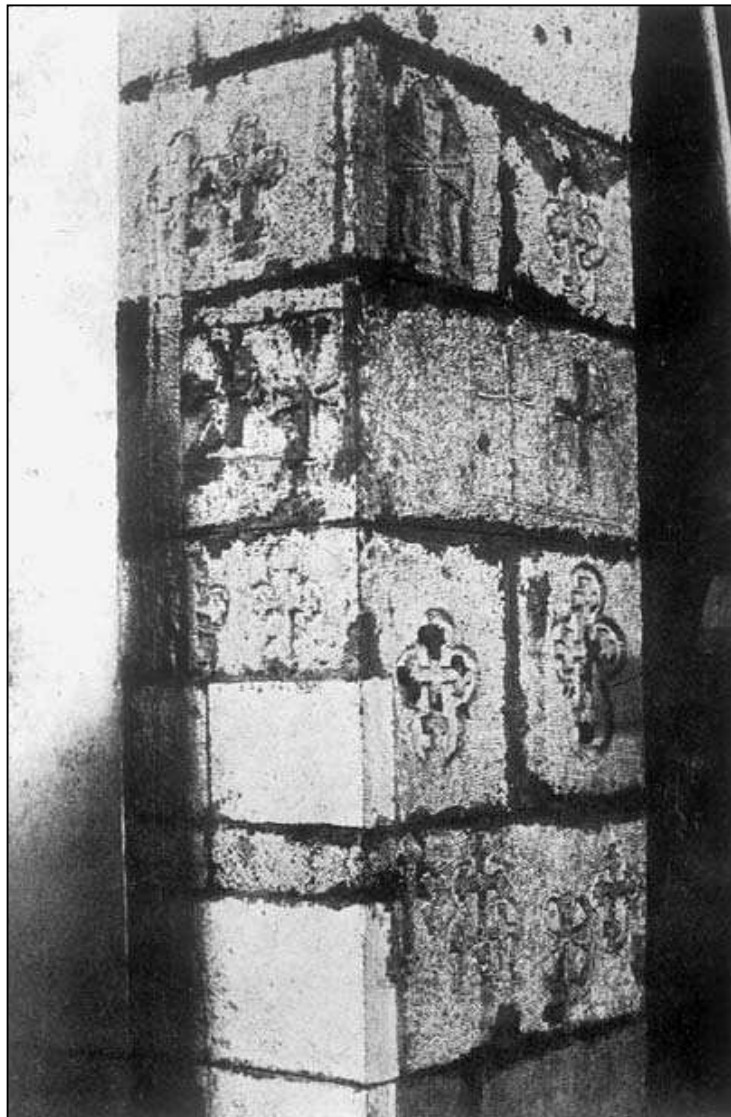
[Il.16] Drewniany strop secesyjny autorstwa F. Mączyńskiego z 1908 r. nad halą środkową katedry. Fot. J. Chrzyszczewski, 2000.

[Il.17] Widok z pałacu arcybiskupiego na wschodnią część katedry ormiańskiej.
Fot. L. Wieleżyński, 1930.

apsydy, z dwóch przednich filarów podkopiowych, ze sklepień nad ramionami transeptu oraz ze sklepienia nawy głównej. Sklepienia naw bocznych pokryto zaprawą wapienno kredową, stanowiącą podkład dla nowej dekoracji. Malowidła Dülla zachowały się tylko na ścianach naw bocznych i transeptu. Na archiwolcie ostrołuku triumfalnego, oddzielającego przestrzeń podkopiową od prezbiterium, odsłonięto uszkodzone partie pierwotnych ornamentów kamiennych o motywach orientalnych. Tam też, na ciosowym podłuczcu, znaleziono

słabe ślady polichromii temperowej, przedstawiającej popiersia *Apostołów* lub *Proroków* w nimbach kolistych. Na kolumnach pod łukiem triumfalnym i na filarach podkopiulowych odkryto liczne krzyżyki wotywnie [il.18], wykute z kamienia i alabastru. Pod wieloma z nich zachowały się jeszcze otwory z resztkami kołków drewnianych, do których mocowano niegdyś haki z lampkami lub podstawki do świec¹¹⁸. Wiosną 1910 roku odbył się zamknięty konkurs na dekorację katedry ormiańskiej, w którym uczestniczyli Jan Bukowski, Karol Maszkowski i Antoni Procajłowicz. Dnia 17 maja miało miejsce posiedzenie komisji konkursowej, w skład której weszli obok arcybiskupa Teodorowicza,

[Il.18] Krzyżyki wotywnie na filarze we wnętrzu katedry ormiańskiej.
Fot. L. Wieleżyński, 1930.

¹¹⁸ Piotrowski 1925, s. 11-12.

profesorowie Strzygowski z Grazu, Dvorák z Wiednia oraz Bołoz-Antoniewicz i Abraham z Galicji, malarze Axentowicz, Czajkowski i Rejchan, architekci Teodorowicz i Mączyński, a także panowie Krzeczunowicz, Seferowicz i Stefanowicz. Po oglądnięciu projektów komisja orzekła, że żaden z nich nie nadaje się do realizacji¹¹⁹. W kwietniu 1911 roku została podpisana umowa z Józefem Mehofferem o sporządzenie kartonów wykonawczych i nadzór nad realizacją dekoracji mozaikowej w starej części katedry. Artysta opracował wtedy kartony dla mozaik w kopule i na pendentywach. Mozaiki te, przedstawiające *Trójkę Świętą* w typie Tronu Łaski i *Personifikacje cnót*, wykonała w latach 1912-1913 firma Gianese z Wenecji [il.19]. Użyto szkiele pochodzących z Murano pod Wenecją, w doborze których uczestniczył we Włoszech sam Mehoffer. Prace nad dekoracją katedry ormiańskiej przerwała I wojna światowa¹²⁰.

Rozbudowę i zdobienie katedry kontynuowano w okresie międzywojennym. W roku 1924 w piętrowym skarbcu, przylegającym od północy do części środkowej (gawitu) katedry, zdjęto sufit i przebito otwór wejściowy do wnętrza kościoła, urządając kaplicę Przenajświętszego Sakramentu. Zabytkową kratę z XVII wieku, łączącą niegdyś parter skarbcza z drugą zakrystią, przeniesiono do portalu wejściowego prowadzącego z hali środkowej do kaplicy. Portal ten został zaprojektowany przez inżyniera architekta Witolda Rawskiego¹²¹. Rozpoczęto też powiększanie kaplicy oraz dobudowę nowego skarbcza i kruchty północnej według projektu profesora Witolda Minkiewicza¹²². W roku 1925 wznowiono prace nad dekoracją katedry, zaczynając od usunięcia barokowego wyposażenia wnętrza. Gdy 6 VI 1925 w południowej nawie bocznej odstawiono od ściany ołtarz Św. Kajetana i zaczęto zdejmować z niej warstwę tynku, zauważono pod tynkiem ślady okna zamurowanego cegłą, o istnieniu którego nikt już nie pamiętał. Po usunięciu zamurowania, robotnicy ujrzeli obszerną niszę o wysokości 3.34m, szerokości 1.88m i głębokości 1.25m, zakończoną ostrołukowym otworem okiennym o wymiarach 1.95 x 0.84m, ujętym kamiennym obramieniem ze śladami gniazd po dawnych kratkach żelaznych. Także ten otwór był zamurowany od zewnątrz. Ściany niszy, wykonane z cegieł wmurowanych „na ząb” w kamienny masyw muru, były w całości pobielone wapnem, lecz w kilku miejscach spod warstwy pobiała wychodziły fragmenty malowidła. Roboty przy niszy wstrzymano do 8 czerwca, aż na miejsce przybył konserwator Bohdan Janusz. Pod jego nadzorem zostały odsłonięte malowidła na wszystkich ścianach niszy, o łącznej powierzchni około 8m², przedstawiające niewielką

¹¹⁹ *Rozstrzygnięcie konkursu 1910*, s. 86.

¹²⁰ Zeńczak 2000, s. 222-223.

¹²¹ Piotrowski 1925, s. 19.

¹²² Kajetanowicz 1926, s. 8; por. też *Schematismus 1929*, s. 23; *Schematismus 1936*, s. 20

*[Il.19] Mozaika J. Mehoffera z lat 1912-1913, przedstawiająca w kopule katedry Trójcę Świętą, a na pendentywach Personifikacje cnót.
Fot. J. Chrzyszczewski, 2000.*

klęczącą postać, zapewne donatora, dwie duże postacie *Jakuba Apostoła i Jana Ewangelisty* oraz mniejszą postać *Prochora* na ścianach bocznych, a także medalion z popiersiem Chrystusa w zwieńczeniu oraz liściasto-kwiatowy ornament w dolnej części wnęki okiennej [il.20]. Dnia 10 czerwca, po odbiciu tynku nad południowym wejściem do katedry i na prawo od tego wejścia, odsłonięto duży fragment malowidła, które niegdyś wyobrażało zapewne *Pochód świętych w kierunku ołtarza*. Z przedstawionych tam postaci przetrwały jedynie partie nóg przykryte draperiami. Dnia 14 czerwca, na północno-zachodnim filarze podkopułowym, odkryto jeszcze dwa słabo zachowane malowidła. Pierwsze malowidło, na południowej ścianie filara, ukazywało stojącą *Postać w koronie z nimbem nad głową* (może *króla Salomona?*). Drugie malowidło, umieszczone na wschodniej ścianie filara, wyobrażało dwie *Półpostacie świętych w nimbach kolistych*, namalowane jedna na drugiej. Zarówno malowidła przy wejściu, jak i na filarze były silnie nasiekane młotkiem, aby mogła się na nich utrzymać zaprawa wapienna pod późniejszą polichromię barokową. Dobrze zachowały się jedynie malowidła we wspomnianej niszy okiennej¹²³. Wśród badaczy rozpoczął się spór o czas, styl i technikę, w jakiej zostały one wykonane. Bohdan Janusz w swojej relacji z odkrycia malowideł, opublikowanej w lwowskim dzienniku „Słowo Polskie”, nazwał je średniowiecznymi freskami sugerując, że są one związane poprzez Ruś ze ściennym malarstwem bizantyńskim i pochodzą z końca XIV lub początku XV wieku¹²⁴. Miesiąc później Mykoła Hołubec na łamach „Starej Ukrainy” pisał o bizantyńsko-ruskich freskach z końca XIV wieku, przytaczając dla poparcia swojej tezy techniczną ekspertyzę profesora P. Chołodnego i inżyniera-artysty W. Peszczańskiego¹²⁵. Sprowadzony z Warszawy wybitny specjalista w zakresie konserwacji malarstwa - profesor Jan Rutkowski, konserwator obrazów Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, któremu powierzono restaurację malowideł, określił je jako temperowe na zaprawie wapiennej, pochodzące zapewne z 2. połowy XV wieku, później przemalowane farbami klejowymi. Doktor Józef Piotrowski, konserwator wojewódzki, dzieląc opinię Rutkowskiego, że malowidła zostały wykonane techniką temperową, dostrzegł w postaciach *Św. Jana* i *Chrystusa* cechy bardziej bałkańskie niż ruskie, *Św. Jakuba* powiązał z ikonografią łacińską, zaś ornament roślinny w dolnej części okna porównał do wschodniego dywanu o motywach zdobniczych nie obcych również późnemu gotykowi z końca XV lub początku XVI wieku¹²⁶. Temat malowideł w katedrze podjął także historyk sztuki, profesor

¹²³ Janusz 1925; Hołubec 1925, s. 121.

¹²⁴ Janusz 1925, *passim*.

¹²⁵ Hołubec 1925, *passim*.

¹²⁶ Piotrowski 1925, *passim*.

[Il.20] Malowidła z w. XV-XVI we wnęce okna nawy południowej, przedstawiające ŚŚ. Jakuba Apostoła z małą postacią fundatora i Jana Ewangelistę z Prochorem, medalion z popiersiem Chrystusa w zwieńczeniu oraz liściasto-kwiatowy ornament na dolnym glifie. Fot. wg Mańkowskiego 1934.

Tadeusz Mańkowski. Na jego prośbę profesor Stanisław Matusiak przeprowadził kolejne badania stwierdzając, że malowidła zostały wykonane farbami temperowymi o spoiwie jajowym, na podkładzie z gładko wypolerowanego gipsu, ułożonego na grubszej zaprawie wapiennej. Opierając się na ekspertyzach profesorów Rutkowskiego i Matusiaka oraz na informacjach o podręcznikach technik malarskich, traktatach i wzornikach ormiańskich kopiowanych na terenie Rzeczypospolitej, Mańkowski doszedł do konkluzji, że malowidła w niszy okien-

[Il.21] Malowidło J.H. Rosena Ścięcie głowy Św. Jana Chrzciciela z 1925 r. na południowej ścianie hali środkowej. Fot. L. Wieleżyński, 1930.

nej katedry zostały wykonane przez artystów wywodzących się spośród Ormian polskich, prawdopodobnie miniaturzystów, między końcem XV a połową XVI wieku, przypuszczalnie w drugiej ćwierci XVI wieku¹²⁷. Późniejsze publikacje na temat malowideł powtarzały wyżej wymienione stanowiska¹²⁸.

Tymczasem z katedry ormiańskiej usunięto barokowe umeblowanie. Prawy ołtarz boczny p.w. Św. Kajetana przekazano do nowo zbudowanego kościółka w Przedzrymichach pod Lwowem. Lewy ołtarz boczny p.w. Matki Boskiej, fragmenty ołtarza głównego, ambonę oraz dwa ołtarze z nowszej części katedry przewieziono do odbudowywanego kościoła poreformackiego w Rzeszowie. Barokowy tron biskupi pozostawiono w katedrze, przekształcając go w konfesjonał. Arcybiskup Teodorowicz uzyskał dla katedry ormiańskiej nowe marmurowe ołtarze, ambonę i tron biskupi z rosyjskiego soboru prawosławnego, rozbiebranego właśnie na placu Saskim w Warszawie. Konieczne było przerobienie

¹²⁷ Mańkowski 1933a; Mańkowski 1934, s. 68-79.

¹²⁸ O historii badań nad malowidłami we wnętrzu okiennej katedry ormiańskiej zob. Smirnow 2000.

[Il.22] Malowidło J.H. Rosena *Pogrzeb Św. Odilona* z lat 1925-1927
na północnej ścianie hali środkowej. Fot. L. Wieleżyński, 1930

i dostosowanie dużych i bogatych elementów wyposażenia carskiej cerkwi do niewielkiej przestrzeni katedry ormiańskiej¹²⁹. Zadanie zakomponowania nowej aranżacji wnętrza przy użyciu sprowadzonych elementów powierzono inżynierowi architektowi Witoldowi Minkiewiczowi, profesorowi Politechniki Lwowskiej, twórcy m.in. wolnostojącego ołtarza głównego w kościele Marii Magdaleny we Lwowie. Wykonanie nowej dekoracji malarskiej w katedrze arcybiskup Teodorowicz zlecił warszawskiemu artyście malarzowi Janowi Henrykowi Rosenowi¹³⁰, którego wystawa obrazów o tematyce zaczerpniętej ze „Złotej Legendy” Jakuba de Voragine w warszawskim Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych w marcu 1925 roku spotkała się z dużym uznaniem¹³¹. W latach 1925-1927 Rosen namalował na ścianach hali środkowej (gawitu) katedry ormiańskiej pierwszy cykl malowideł, obejmujący kompozycje: *Ścięcie głowy Św. Jana Chrzciciela* [il.21], *Święci chroniący przed chorobami*, *Pogrzeb Św. Odilona* [il.22], *Zwiastowanie*, *Św. Katarzyna Aleksandryjska*, *Ofiara Abrahama*, a także zaprojektował witraże przedstawiające: *Sceny z życia Św. Jana Chrzciciela*, *Drzewo Jessego* i *Misteria greckie ku czci nieznanego Boga* („Deo

¹²⁹ Piotrowski 1925, s. 18-20.

¹³⁰ *Ibidem*, s. 45.

¹³¹ Zakrzewska 1989-1991, s. 56.

[Il.23] Wielki ołtarz, tron biskupi i półkolistą balustradą, wykonane w latach 1927-1929 wg projektu W. Minkiewicza. Fot. H. Poddębski, 1939.

ignoto”) w oknach ściany południowej. W roku 1927, z okazji 25. rocznicy wstąpienia na tron biskupi Józefa Teodorowicza, bank zastawniczy „Mons Pius” ufundował witraż do okna ściany północnej, przedstawiający *Wizerunki ŚŚ. Nersesa, Sahaga i Mesroba, Scenę nadania Ormianom polskim przywileju przez króla Jana Kazimierza oraz Scenę z działalności banku*¹³³. W latach 1927-1929 do najstarszej części katedry wstawiono wielki ołtarz, tron biskupi i półkolistą balustradę, według projektu Witolda Minkiewicza [il.23]. Architekt ten dostarczył również plany marmurowej ambony¹³⁴. Równocześnie, w latach 1928-1929, powstał w starej części katedry drugi cykl malowideł Jana Henryka Rosena, obejmujący trzy duże kompozycje: *Ukrzyżowanie* [il.24], *Pokłon pasterzy betlejemskich* i *Ostatnią wieczerzę*¹³⁵. W tej ostatniej kompozycji malowidła plafonu i dekoracyjne uzupełnienia poza obrazem wykonał Kazimierz Smuczak¹³⁶. W roku 1929 lwowski malarz Mieczysław Wysocki rekonstruował

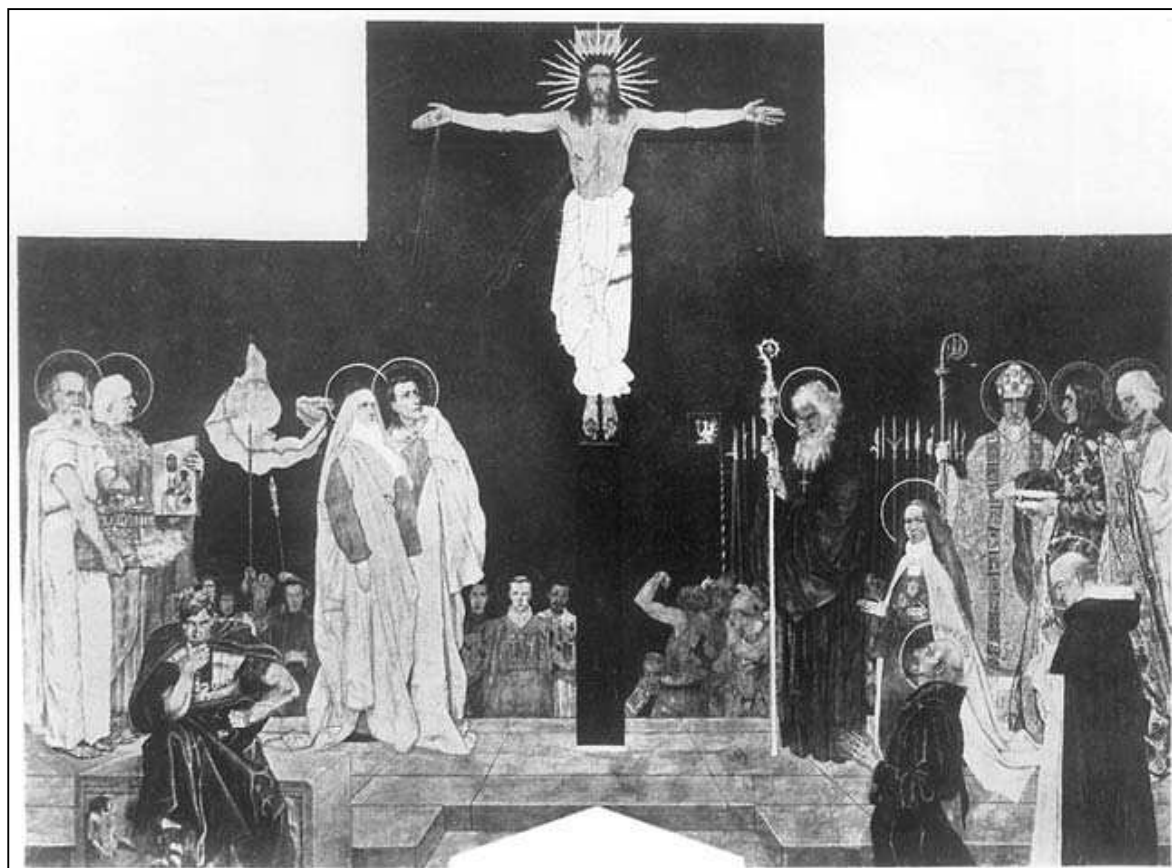
¹³² Kajetanowicz 1926, s. 8-10; Kozicki 1931, s. 446-450.

¹³³ Kajetanowicz 1931, s. 16-18.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 10.

¹³⁵ Kajetanowicz 1931, s. 10-11; Kozicki 1931, s. 450-451.

¹³⁶ Zachariewicz XI 1928, s. 149.

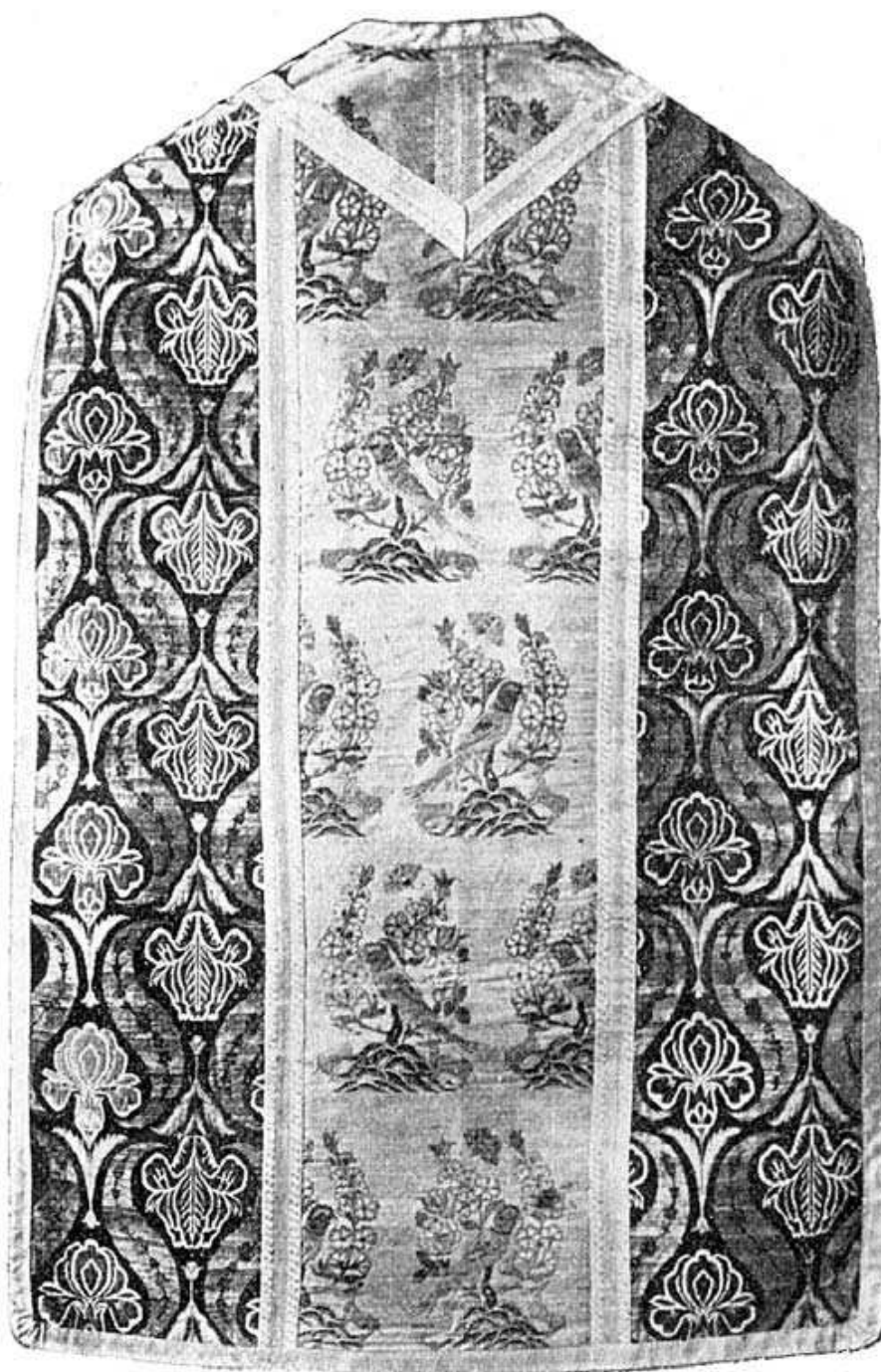

[Il.24] Malowidło J.H. Rosena Ukrzyżowanie z lat 1928-1929 na południowej ścianie transeptu. Fot. L. Wieleżyński, 1930.

zatarte miejsca w średniowiecznych malowidłach na ścianach niszy okiennej w nawie południowej¹³⁷. W 1930 roku fotografik L. Wieleżyński wykonał zdjęcia w katedrze ormiańskiej, z których część poświęconą malowidłom Jana Henryka Rosena wydał w formie albumu, opatrzonego tekstem Ignacego Drexlera¹³⁸. W dniach 19 VI - 30 IX 1932 w lokalu Archidiecezjalnego Związku Ormian w kamienicy przy ul. Ormiańskiej 13 zorganizowano wielką wystawę zabytków ormiańskich. W czterech salach zgromadzono eksponaty pochodzące głównie z archiwum i skarbcza katedry oraz z kościoła ormiańskiego w Stanisławowie, a także z Archiwum Miejskiego we Lwowie, Ossolineum, Biblioteki Uniwersyteckiej i Baworowskich, Muzeum Historycznego Miasta Lwowa, Muzeum Narodowego im. króla Jana III Sobieskiego, Ruskiego Nacjonalnego Muzeja, ze zbiorów Bolesława Orzechowicza oraz innych zbiorów prywatnych. Na wystawie pokazano ormiańskie dokumenty, księgi, szaty [il.25] i naczynia liturgiczne [il.26], rzeźby i obrazy religijne, tkaniny, broń, portrety arcybiskupów i księży

¹³⁷ Smirnow 2000, s. 26.

¹³⁸ Drexler, Wieleżyński 1930.

[Il.25] Ornat ormiański, wykonany z perskiej tkaniny srebrnolitej w XVII w.
Fot. wg katalogu Wystawy 1932.

ormiańskich, ksieni benedyktynek ormiańskich i zasłużonych osób świeckich, ryciny i fotografie kościołów, a także rysunki pomiarowe katedry ormiańskiej, wykonane przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Lwowskiej¹³⁹. Dnia 4 XII 1938 zmarł wielki odnowiciel katedry ormiańskiej - arcybiskup Józef Teofil

¹³⁹ Wystawa 1932.

[Il.26] Srebrny krzyż ołtarzowy, puszka i relikwiarz roboty lwowskiej z XVI-XVII w. ze skarbca katedry ormiańskiej. Fot. wg katalogu Wystawy 1932.

Teodorowicz. Przez kilka dni przy jego zwłokach odprawiano nabożeństwa żałobne w różnych obrządkach. W dniu 9 grudnia w pałacu arcybiskupim odprawił panahydę metropolita lwowski obrządku greckokatolickiego Andrzej Szeptycki, w asyście biskupów, księży mitratów, kanoników i kleryków. Podczas oficjalnych uroczystości pogrzebowych w katedrze dnia 10 XII 1938 odprawił mszę świętą w obrządku greckokatolickim biskup Jan Buczko, w obrządku ormiańskokatolickim - ksiądz infułat Dionizy Kajetanowicz, a mszę pontyfikalną w obrządku rzymskokatolickim - prymas Polski August Hlond. Mowę żałobną wygłosił książę-metropolita krakowski Adam Sapieha. Następnie długi kondukt żałobny, z udziałem m.in. wojewody lwowskiego Alfreda Biłyka, rektorów i przedstawicieli senatów uczelni Lwowa i innych miast kraju oraz młodzieży, przeszedł z katedry ormiańskiej ulicami Lwowa na cmentarz Orląt, na którym pochowano arcybiskupa Teodorowicza, w uznaniu jego głębokiego patriotyzmu i działań na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości¹⁴⁰. Po śmierci arcybiskupa rządy w diecezji objął ksiądz Dionizy Kajetanowicz, sprawujący funkcję wikariusza kapitulnego. Było to rozwiązanie tymczasowe do czasu ustanowienia nowego metropolity. Dnia 2 I 1939 zebrany w katedrze

¹⁴⁰ "Posłaniec Św. Grzegorza", 1, 1939; Gawlik 1988, s. 39-42.

kler ormiański wybrał spośród siebie trzech kandydatów na tron arcybiskupi. Protokół z tajnego głosowania przesłano za pośrednictwem nuncjatury w Warszawie do rzymskiej Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich. Do mianowania kolejnego arcybiskupa ormiańskiego już jednak nie doszło, gdyż wybuchła II wojna światowa¹⁴¹.

Począwszy od 12 IX 1939 Lwów był kilkakrotnie atakowany od zachodu przez oddziały niemieckie, a 22 września znalazł się pod okupacją sowiecką¹⁴². Rozpoczęły się aresztowania, egzekucje i deportacje wiernych w głąb ZSRR oraz represje wobec księży, zwłaszcza tych zatrudnionych przy katedrze. Nałożono specjalne opłaty aby zmusić ich do zamknięcia katedry ormiańskiej. Jednak mimo tak trudnych warunków, dzięki determinacji wiernych, udało się utrzymać katedrę otwartą dla kultu¹⁴³. Dnia 22 VI 1941 hitlerowskie Niemcy zaatakowały swego dotychczasowego sojusznika - Związek Radziecki, 30 czerwca ze Lwowa wycofały się oddziały Armii Czerwonej i rozpoczęła się okupacja niemiecka¹⁴⁴. Dnia 13 IV 1943, w następstwie oskarżenia o wystawianie Żydom fałszywych metryk chrzcielnych, został aresztowany przez gestapo i uwięziony wikariusz kapitulny Dionizy Kajetanowicz. Dzięki wstawiennictwu u Niemców greckokatolickiego metropolity Andrzeja Szeptyckiego i wpłaceniu wysokiej kaucji udało się go jednak uwolnić. Tymczasem Niemcy postanowili utworzyć legion cudzoziemski złożony m.in. z jeńców sowieckich narodowości ormiańskiej, który miał walczyć po stronie niemieckiej przeciwko Rosji Radzieckiej. Kajetanowiczowi złożył wizytę niemiecki oficer - major Robert Rupp, który wcześniej pośredniczył w jego uwolnieniu, i poprosił o poparcie władz kościelnych dla rekrutacji Ormian do tego legionu. Wikariusz kapitulny kategorycznie odmówił uzasadniając, że jego jurysdykcja nie obejmuje jeńców ormiańskich pochodzących z terenu ZSRR, a Ormianie polscy nie zgodzą się na kolaborację z Niemcami. Mimo to jednak Niemcom udało się stworzyć z jeńców ów legion, w którym sporadycznie posługę duszpasterką sprawował podobno jeden z księży¹⁴⁵ - Kazimierz Romaszkan. Tymczasem po klęsce niemieckiej pod Stalingradem linia frontu przesunęła się na zachód i 27 VII 1944 Armia Czerwona ponownie zajęła Lwów¹⁴⁶. Dnia 21 VIII 1945 NKWD aresztowało księdza Kazimierza Romaszkana, 22 X 1945 - jego pomocnika, diakona Stanisława Drobota, a 26 XI 1945 - księży Dionizego Kajetanowicza i Wiktora Kwapińskiego

¹⁴¹ Petrowicz 1988, s. 378.

¹⁴² Ostrowski 2000, s. 74.

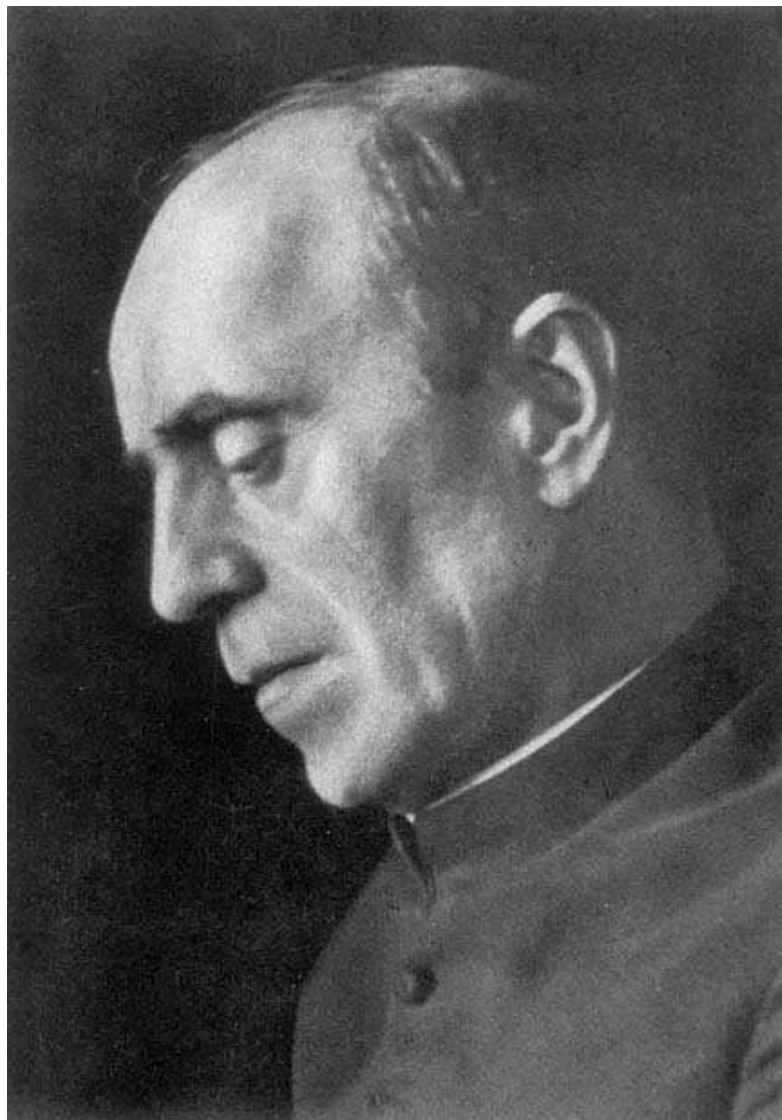
¹⁴³ Petrowicz 1988, s. 379.

¹⁴⁴ Ostrowski 2000, s. 76.

¹⁴⁵ Petrowicz 1988, s. 379.

¹⁴⁶ Ostrowski 2000, s. 79.

wraz z grupą świeckich Ormian. Duchownych oskarżono o związki z nacjonalistycznym komitetem ormiańskim, popieranie ormiańskich formacji zbrojnych skierowanych przeciwko ZSRR, współpracę z gestapo i szpiegostwo na rzecz Watykanu. Romaszkana skazano na 15 lat katorżniczych robót w Norylsku, Kajetanowicza i Kwapińskiego na 10 lat łagrów, a Drobotę wydano do Polski¹⁴⁷. Z zesłania do ojczyzny nie powrócił już ostatni administrator lwowskiej archidiecezji ormiańskokatolickiej - Dionizy Kajetanowicz [il.27], który zmarł 18 XI 1954 w Republice Komi, w miejscowości Abieź', położonej na południowy zachód od Workuty na kole podbiegunowym¹⁴⁸. W 1946

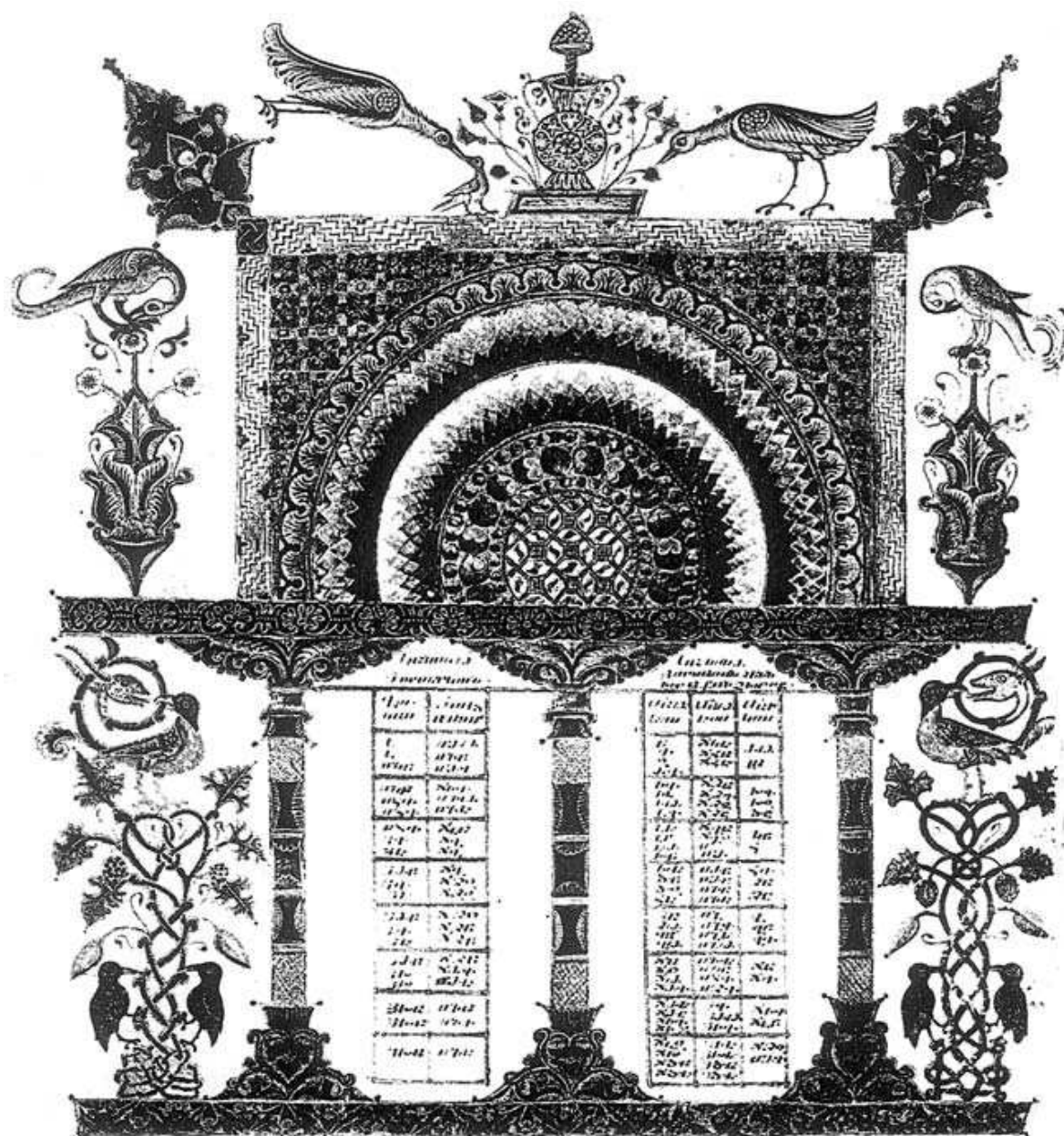
[Il.27] Ks. infułat Dionizy Kajetanowicz (1932-1954),
ostatni administrator lwowskiej
archidiecezji ormiańskokatolickiej.
Fot. wg G. Petrowicza.

roku władze sowieckie przejęły zabudowania katedralne, w tym budynek klasztoru benedyktynek ormiańskich. Dziesięć mniszek ze swą ksienią Elektą Orłowską opuściło Lwów i przeniosło się najpierw do Lubinia koło Kościana w Wielkopolsce, a w 1958 roku do Wołowa na Dolnym Śląsku¹⁴⁹. Po wojnie we Lwowie zamknięto bank zastawniczy „*Mons Pius*”, zlikwidowano archi-

¹⁴⁷ Wołczański 2000, *passim*.

¹⁴⁸ Petrowicz 1988, s. 380.

¹⁴⁹ Augustynowicz-Ciecierska, Szczaniecki 1984, s. 148.

[Il.28] Tablica kanonów w ormiańskim ewangeliarzu ze Skewry z lat 1198-1199, pochodzącym ze zbiorów ormiańskokatolickiego arcybiskupstwa we Lwowie (obecnie w Polsce). Fot. wg G. Prinzinga 1997.

wum, bibliotekę i muzeum archidiecezjalne¹⁵⁰. Niektóre eksponaty ze skarbca katedralnego, w tym najcenniejszy dwunastowieczny ewangeliarz ze Skewry [il.28], udało się wywieść wcześniej do Polski i ukryć przed konfiskatą¹⁵¹. Do nowo utworzonych parafii ormiańskich w Gliwicach i Gdańsku trafiła część dokumentów i ruchomego wyposażenia z katedry.

¹⁵⁰ Petrowicz 1988, s. 379-380.

¹⁵¹ Na temat losów tego ewangeliarza i innych rękopisów ormiańskich ze Lwowa zob. Prinzing 1997, s. 11-26 i Weise 1997b, s. 159-167.

Sama katedra została również zamknięta w 1946 roku. Od lat 60. XX wieku pełniła funkcję magazynu Lwowskiej Galerii Obrazów i Ukraińskiego Muzeum Narodowego [il.29]. W połowie lat dziewięćdziesiątych przechowywano w niej około 8000 ikon oraz 4000 innych obiektów sztuki sakralnej i sprzętów cerkiewnych, a także kilka znakomitych rzeźb drewnianych, reprezentujących tzw. lwowską szkołę rokokową. W pomieszczeniach klasztoru benedyktynek ormiańskich urządzono pracownię konserwacji ikon, a w pałacu arcybiskupim - mieszkania dla pięciu rodzin. Na fali gorbaczowskiej pieriestrojki założono w roku 1989 we Lwowie ormiańskie towarzystwo kulturalne „*Aghpjur*” (Źródło). Skupiło ono Ormian pochodzenia i obrządku wschodniego. W październiku 1991 roku zamieszkał przy ulicy Ormiańskiej wardapet Nathan Hovanessian, reprezentujący Ormiański Kościół Apostolski¹⁵². Nowo zarejestrowana ormiańska wspólnota wyznaniowa podjęła starania o zwrot katedry i przyległych zabudowań. Dla odprawiania mszy świętych przekazano wiernym kaplicę przedpogrzebową w przyziemiu dzwonnicy. W tym samym czasie została zarejestrowana we Lwowie gmina ormiańskokatolicka, która również wystąpiła z roszczeniem zwrotu katedry. Jej działania popierał ksiądz Józef Kowalczyk z Gliwic, ówczesny duszpasterz Ormian polskich. Za odrodzeniem na tym terenie obrządku ormiańskokatolickiego wypowiedział się też nuncjusz papieski Francesco Colasuonno podczas swej wizyty w Moskwie. Wraz z monsignorem Claudio Gugerotti z watykańskiej Kongregacji ds. Kościołów Wschodnich odwiedził on nieoficjalnie Lwów w dniach 17-18 V 1991. We mszy świętej odprawionej wówczas przed katedrą ormiańską wzięło udział około 400 wiernych¹⁵³. Tymczasem w różnych częściach Ukrainy zarejestrowano ponad 12 wspólnot ormiańskich obrządku wschodniego. Dnia 10 I 1997 została ustanowiona diecezja ukraińska Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, a 15 V 1997 katolikos eczmiaadyński Karekin I wyświęcił na biskupa tej diecezji Nathana Hovanessiana¹⁵⁴. Ukraińskie Muzeum Narodowe we Lwowie nadal nie oddawało katedry tłumacząc, że nie dysponuje magazynami w których możnaby umieścić ikony. W roku 2000 przeniesiono jednak część zbiorów muzealnych ze starej do nowszej części katedry ormiańskiej i wybudowano przegrodę z desek pomiędzy nawą główną i gawitem. Dnia 5 I 2001 o godzinie 17.00 została odprawiona we wschodniej części katedry pierwsza od 55 lat msza święta. Odtąd stara część katedry jest co tydzień w niedzielę od godziny 12.00 do 14.00 udostępniana wiernym obrządku wschodniego dla sprawowania liturgii¹⁵⁵. Po wyjeździe Nathana Hovanessiana do Anglii, opiekę duszpasterską nad Ormianami

¹⁵² Weise 1997a, s. 21 i Weise 1997b, s. 153.

¹⁵³ Weise 1997b, s. 155.

¹⁵⁴ Weise 1997a, s. 21.

¹⁵⁵ Wg informacji J. Smirnowa.

*[Il.29] Wnętrze katedry ormiańskiej jako magazyn Muzeum Narodowego (przed wykonaniem przegrody z desek pomiędzy starą i nową częścią świątyni).
Fot. J. Wolańska, 1998.*

we Lwowie sprawuje nowy biskup - Grigoris Bunatian, przybyły z Eczmiadzynu¹⁵⁶. W dniach 26-27 VI 2001 przewidywana jest wizyta Ojca Świętego Jana Pawła II we Lwowie, podczas której ma odwiedzić tamtejsze katedry katolickie i - być może - również katedrę ormiańską¹⁵⁷.

P.S. Autor będzie wdzięczny Czytelnikom za uwagi krytyczne na temat tego artykułu, a także za podzielenie się wspomnieniami o pierwotnym wyposażeniu wnętrza katedry ormiańskiej we Lwowie oraz innych kościołów ormiańskich. Mój adres: Jacek Chrzęszczewski, ul. Ułanów 48/30, 31-455 Kraków, e-mail: jacekch@usk.pk.edu.pl

Wybrana bibliografia:

- Abraham 1904 - W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904.
- Aliszan 1896 - Gh. Aliszan, *Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii z załączeniem prażródła*, Wenecja - Wyspa Św. Łazarza 1896 (w języku ormiańskim).
- Augustynowicz-Ciecierska, Sczaniecki 1984 - H. Augustynowicz-Ciecierska, P. Sczaniecki, *Kronika benedyktynek ormiańskich*, "Nasza Przeszłość", 62, Kraków 1984, s. 97-150.
- Barącz 1853 - S. Barącz, *O rękopisach kapituły ormiańskiej lwowskiej*, "Dziennik Literacki", Lwów, R. 2, nr 34 z 27 VIII 1853 s. 265-267, nr 35 z 3 IX 1853 s. 274-275, nr 36 z 10 IX 1853 s. 283-284, nr 37 z 17 IX 1853 s. 290, nr 39 z 1 X 1853 s. 306-307, nr 40 z 8 X 1853 s. 314-315.
- Barącz 1856 - S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856.
- Barącz 1869 - S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.
- Brzeźniak 1988 - M. Brzeźniak, *Katedra ormiańska we Lwowie*, "Opole", 1988, nr 8 s. 8-10, nr 9 s. 6-8 i 26.
- Catalogus 1914 - Catalogus Universi Cleri et Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Anno 1914*, Leopoli 1914.

¹⁵⁶ Wg informacji Ch. Weise.

¹⁵⁷ Wg informacji ks. T. Isakowicza-Zaleskiego z 21 I 2001 roku, przesłanej internetem do członków Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego w Krakowie.

- Chalpachczian 1979 - О. Х. Халпахьян, *Сооружения армянской колонии во Львове в XII - начале XX вв.*, "Архитектурное наследство", 27, Москва 1979, s. 58-79.
- Chrząszczewski 1995a - J. Chrząszczewski, *Armenische Kirchen im ehemaligen Polen* [w:] *Mitteleuropa - Kunst, Regionen, Beziehungen*, red. K. Passuth, Budapest 1995, s. 53-62.
- Chrząszczewski 2000 - J. Chrząszczewski, *Zarys historii architektury w Armenii*, "Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego", 23, Kraków 2000, s. 3-23.
- Daszkewycz 1987 - "Ереван, oraz 3 (118) 1987, s. 48-60.
- Drexler, Wieleżyński 1930 - *Malowidła ścienne Jana Henryka Rosena w katedrze ormiańskiej we Lwowie*, tekst I. Drexler, zdjęcia i wyd. L. Wieleżyński, Lwów 1930.
- Gawlik 1988 - ks. S. Gawlik CMF, *Życie i działalność ks. abpa Józefa T. Teodorowicza*, Warszawa-Struga 1988.
- Hołubeć 1925 - М. Голубець, *Відкриття середньовічних фресків у вірменському соборі у Львові*, "Стара Україна" часопис історії і культури, VII-X, Львів 1925, s. 119-126.
- Hornung 1976 - Z. Hornung, *Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej* (Rozprawy Komisji Historii Sztuki, t. X), Wrocław 1976.
- Jakobson, Tamanian 1992 - А. Л. Якобсон, Ю. А. Таманян, *Армянская архитектура в Крыму*, Ереван 1992.
- Janusz 1925 - B. Janusz, *Odkrycie fresków średniowiecznych w Katedrze ormiańskiej*, "Słowo Polskie", Lwów, nr 161 z dn. 15 VI 1925 i nr 163 z dn. 17 VI 1925.
- Janusz 1927 - B. Janusz, *O restauracji katedry ormiańskiej*, "Wiadomości Konserwatorskie", 7, Lwów 1927, s. 186-191.
- Kajetanowicz 1908 - D. K[ajetanowicz], *Odnowienie i rekonstrukcja Katedry Ormiańskiej we Lwowie*, Lwów 1908.
- Kajetanowicz 1926 - D. Kajetanowicz, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, Lwów 1926.
- Kajetanowicz 1930 - D. Kajetanowicz, *Katedra ormiańska i jej otoczenie (przewodnik)*, wyd. 2, Lwów 1930.

- Kajetanowicz 1931 - D. Kajetanowicz, *La cathédrale arménienne de Lwów et son entourage (guide)*. D'après la 2-e édition polonaise traduit par B. et G. Keuprulian, Lwów 1931.
- Archikatedralny kościół 1872 - Archikatedralny kościół Ormiański we Lwowie*, "Kłosy" Czasopismo Illustrowane Tygodniowe, t. XV, nr 388, Warszawa 23 XI - 5 XII 1872, s. 374-375.
- Kozicki 1931 - W. Kozicki, *Malowidła ścienne Jana Henryka Rosena w katedrze ormiańskiej we Lwowie*, "Sztuki Piękne", Warszawa-Kraków, R. 7: 1931, s. 443-451.
- Lechicki 1928 - C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, Lwów 1928.
- Le travaux 1928 - Le travaux de reconstruction de la Cathédrale Arménienne de Lwów*, Consistoire Arménien-Catholique de Lwów, Pologne 1928.
- Wypis z rękopisu od 1660 - Wypis z rękopisu pod nazwą: Kroniki zakonne reguły Ojca S. Benedykta Panien Narodu Ormiańskiego, od r. pańs. 1660, we Lwowie*, "Lwowianin" przeznaczony Krajowym i użytecznym wiadomościom, wydany w połączeniu prac miłośników nauk przez Ludwika Zielińskiego, z. 1, Lwów 1840, s. 16-18.
- Lurka 1983 - P. М. Липка, *Ансамбль вулиці Вірменської, Львів 1983*.
- Lurka 1996 - P. Липка, *Ансамбль Вірменського собору, "Галицька Брама", Львів, 21-22, листопад 1996, s. 8-9*.
- Łoziński 1898 - W. Łoziński, *Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*, Lwów 1898.
- Madey 1966 - J. Madey, *Das armenisch-katholische Erzbistum Lemberg*, "Begegnung" 21, 1966, s. 71-79.
- Mańkowski 1933a - T. Mańkowski, *Dawne malowidła ścienne katedry ormiańskiej we Lwowie*, "Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego we Lwowie", 13, 1933, s. 69-71.
- Mańkowski 1933b - T. Mańkowski, *La cathédrale arménienne du moyen âge à Lwów*, "Bulletin International de l'Academie Polonaise" 1933, nr 1/6, s. 80-85.
- Mańkowski 1933c - T. Mańkowski, *Średniowieczna katedra ormiańska we Lwowie*, "Sprawozdania PAU", 38, 1933, nr 1, s. 21-23.
- Mańkowski 1933d - T. Mańkowski, *Ze studiów nad katedrą ormiańską we Lwowie*, "Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego we Lwowie", 13, 1933, s. 12-13.

- Mańkowski 1934 - T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich* (odbitka z t. 6 Prac Komisji Historii Sztuki), Kraków 1934.
- Mańkowski 1959 - T. Mańkowski, *Orient w polskiej kulturze artystycznej* (Studia z Historii Sztuki, t. 8, red. M. Walicki), Wrocław-Kraków 1959.
- Mańkowski 1974 - T. Mańkowski, *Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna*, Londyn 1974.
- Meinardus 1995 - O. F. A. Meinardus, *Zur armenisch-galizischen Kelch-Widmung zu Rappin / Rügen*, "Archiv für Liturgiewissenschaft" 37, 1995, s. 364-366.
- Obertyński 1934 - S. Obertyński, *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*, "Orientalia Christiana", vol. XXXVI - 1, № 96, Roma Septembri 1934.
- Ostrowski 2000 - J. K. Ostrowski, *Lwów. Dzieje i sztuka*, wyd. 2, Kraków 2000.
- Pamiętniki* - t. 1-4,
- Petrowicz 1950 - Sac. G. Petrowicz, *L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686)* - tesi di laurea presentata al Pontificio Istituto Orientale (Orientalia Christiana Analecta, 135), Roma 1950.
- Petrowicz 1971 - G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia. Parte prima 1350-1624* (Studia Ecclesiastica 12, Historica 8, Dissertationes 10), Roma 1971.
- Petrowicz 1988 - G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954* (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10), Roma 1988.
- Pingirian 1971 - Г. Пингирян, *История Аракела Давриджеци и ее источники об антиунятском движении в армянских колониях на Украине в 20-50 гг. XVII века* [w:] Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван 1971.
- Piotrowski 1925 - Dr J. Piotrowski, *Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracyj i ostatnich odkryć*, Lwów 1925.
- Prinzing 1997 - G. Prinzing, *Zur Bedeutung und Geschichte des Lemberger Evangeliiars* [w:] Das Lemberger Evangeliar - eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts, hrsg. von G. Prinzing und A. Schmidt (Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, Bd. 2) Wiesbaden 1997, s. 11-26.

- Pyżyszgianc 1830 - M. Pyżyszgianc, *Podróż do Polski i innych krajów zamieszkałych przez Ormian, potomków mieszkańców miasta Ani*, Wenecja 1830 (w języku ormiańskim).
- Rozstrzygnięcie konkursu 1910 - *Rozstrzygnięcie konkursu ścisłego na dekorację katedry ormiańskiej we Lwowie*, "Architekt" Miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu, Kraków, R. 11: 1910, z. 5, s. 86.
- SAP - *Słownik artystów polskich i w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, Wrocław-Warszawa- Kraków-Gdańsk 1971-
- Sargsjan, Petrosjan 1998 - М. В. Петросян, Т. Э. Саргсян, *Сурб Хач*, Симферополь 1998.
- Schematismus 1936 - *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis Ritus Armeno-Catholici Pro Anno Domini 1936*, Leopoli 1936.
- Smirnow 2000 - J. Smirnow, *Historia odkrycia i badań średniowiecznych fresków w katedrze ormiańskiej we Lwowie*, "Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego", 23, Kraków 2000, s. 24-35.
- Sołtysówna 1974 - A. Sołtysówna, *Marmurowy ołtarz z końca w. XVI w kościele parafialnym w Zarzeczu - nieznanie dzieło Jana Białego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, R. XXXVI, Warszawa 1974, s. 387-392.
- Stopka 1984 - K. Stopka, *Kościół ormiański na Rusi w wiekach średnich*, "Nasza Przyszłość", 62, Kraków 1984, s. 27-95.
- Weise 1997a - Ch. Weise, *Armenischer Bischof der Ukraine*, "Armenisch-Deutsche Korrespondenz", 98, 1997, s. 21-22.
- Weise 1997b - Ch. Weise, *Spuren der armenischen Gemeinde in Lemberg* [w:] *Das Lemberger Evangeliar - eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12. Jahrhunderts*, hrsg. von G. Prinzing und A. Schmidt (Sprachen und Kulturen des christlichen Orients, Bd. 2) Wiesbaden 1997, s. 143-169.
- Wołczański 2000 - Ks. J. Wołczański, *Martyrologium księży ormiańsko-katolickich w archidiecezji lwowskiej po II wojnie światowej w świetle źródeł sowieckich* [w:] *Polacy w Armenii*, red. E. Walewander (Biblioteka Polonii, seria A: Studia, t. XXI), Lublin 2000, s. 193-219.
- Wystawa 1932 - *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie 19 VI - 30 IX 1932 (przewodnik)*, tekst A. Czołowski przy współudziale Ł. Charewiczowej, M. Gębarowicza, B. Wójcik-Keupruljanowej, T. Mańkowskiego, R. Mękickiego, Lwów 1932.

Zakrzewska 1989-1991 - M. Zakrzewska, *Rosen Jan Henryk* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1989-1991, s. 56-58.

Zakrzewska-Dubasowa 1982 - M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982.

Zeńczak 2000 - Anna Zeńczak, *Dekoracja katedry ormiańskiej Wniebowzięcia N. P. Marii we Lwowie 1906-1912* [w:] Józef Mehoffer - opus magnum (katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie od stycznia do kwietnia 2000), Kraków 2000, s. 222-226.

Zimorowicz 1648-1677 - J. B. Zimorowicz, *Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się*, wyd. K. Heck, Lwów 1899.

Żyła 1919 - X. W. Żyła, *Katedra ormiańska we Lwowie*, Kraków 1919.

NAUKA PISMA ORMIAŃSKIEGO

Andrzej PISOWICZ [Kraków]

LEKCJA 2

Tym z Państwa, którzy się nauczyli sześciu liter przedstawionych w pierwszej lekcji, gratuluję i zachęcam do przyswojenia sobie następnej grupy, obejmującej osiem liter wymawianych tak samo jak, albo bardzo podobnie do ich polskich odpowiedników.

Po ormiańsku “n” pisze się *n* (duża litera: *N*), a “l” – *l* (duże: *L*). By móc zapoznać się z pisownią kilku wyrazów “przełknijmy” z rozpędu jeszcze “w”: *w* (duże: *W*) i “f”: *f* (duże: *F*). Teraz stanie się jasne, co się kryje pod zapisem *Wan*. Otóż tak wygląda na ormiańskich mapach nazwa jeziora *Wan* (dziś w płd. wschodniej Turcji), nad którego brzegami powstawały w VI w. przed nar. Chr. pierwsze księstwa armeńskie (w odniesieniu do starożytności bardziej właściwym wydaje się użyty tu termin “armeński”, niż “ormiański”, bo ten ostatni raczej się kojarzy z polskimi Ormianami).

Innym słówkiem, które czytelnik pamiętający (jeszcze z pierwszej lekcji), że *a* to “a”, zdoła przeczytać, będzie *law law* “dobry” (albo: “dobrze”). Tak np. można odpowiedzieć na pytanie *inczpes es ?* = “jak się masz ?”

Litera *f* “f” jest używana dopiero od średniowiecza (w *grabarze* jej nie było) i występuje głównie w wyrazach obcych, np. *film film* (znaczenie jest oczywiste).

Literą oznaczającą “z” czyli dźwięczny odpowiednik spółgłoski “s” jest *z* (duża: *Z*). Np. wyraz *maz* “włos” pisze się: *maz* (pierwsze dwie litery pamiętają Państwo z poprzedniej lekcji).

Polskim spółgłoskom “sz” i “ż” odpowiadają litery: *š* (duża: *Š*) i *ž* (duża: *Ž*). Np. “butelka” to po ormiańsku *szisz*: *š,i*, (środkowa litera to znane już *i* = “i”), a “godzina” - *žam*: *žam*.

Ostatnia litera dzisiejszej lekcji, a ściślej – jej wymowa, wymaga pewnego komentarza. Mianowicie: *q* (duże: *Q*) jest wymawiane podobnie do polskiego “ch”, ale bardziej “chrapliwie”, tak jak np. w języku niemieckim, gdzie rzeczownik *Dach* (od którego zresztą pochodzi polski *dach*) ma na końcu taką właśnie “ostrą” wymowę, w której bierze udział drgający “języczek” (po łacinie: *uvula*) znajdujący się na końcu podniebienia.

Należy starannie odróżniać wymowę tej spółgłoski od h “h” (patrz 1. lekcja), które jest czystym przydechem znanym np. z wymowy litery “h” w angielskim wyrazie *house* czy niemieckim *Haus* “dom”.

Przykłady: *qan chan* (to samo co znany także w języku polskim tatarski *chan*); *waq wach* “strach” (bardziej chrapliwie niż na końcu polskiego wyrazu, analogicznie do niemieckiego *Dach*).

Na zakończenie małe ćwiczenie. Proszę spróbować odczytać nazwisko *Minas3an* (litera 3 = polskie “j”, podobnie jak i pierwsza litera wyrazu, była przedstawiona w pierwszej lekcji).

K R O N I K A

19 V 2001 W Gorzowie Wielkopolskim zmarł Krzysztof Lech Krzysztofowicz, członek naszego Towarzystwa

28 V 2001 Andrzej Pisowicz wygłosił prelekcję o Ormianach w Bułgarii